

MOSTOVI MULTIKULTURALIZMA KROZ MUZEJSKO OBRAZOVANJE

priručnik
za nastavu

MOSTOVI MULTIKULT KROZ OBR

Izdavač:

Centar za građansko
obrazovanje (CGO)

Urednica:

Daliborka Uljarević

Autor:

Filip Kuzman

Tiraž:

50 komada

Štampa:

Studio Mouse

ISBN 978-9940-44-065-7
COBISS.CG-ID 29093380

Ministarstvo ljudskih
i manjinskih prava

Publikacija "Mostovi multikulturalizma kroz muzejsko obrazovanje – priručnik za nastavu", izrađena je u okviru projekta „Mostovi multikulturalizma kroz muzejsko obrazovanje“ koji Centar za građansko obrazovanje (CGO) sprovodi uz podršku Ministarstva ljudskih i manjinskih prava.

Sadržaj publikacije je odgovornost autora i CGO-a.

Fotografije za Priručnik ustupljene od strane Narodnog muzeja Crne Gore.

URALIZMA MUZEJSKO RAZOVANJE

priručnik
za nastavu

Podgorica, 2024.

SADRŽAJ

Uvod	5
Metodologija	7
Narodni muzej Crne Gore	9
• Nošnje Crne Gore	11
• Slikarstvo	22
• Sakralna umjetnost	28
• Običaji sahranjivanja	33
• Pisani tragovi na tlu Crne Gore	38
• Muzički instrumenti	41
• Trgovina	45
• Multikulturalizam u antici	48
• Multikulturalizam Knjaževine Crne Gore	51
• Narodnooslobodilačka borba	58
Struktura nastavnog časa	63
Literatura	69

01 Uvod

Ovaj priručnik se može koristiti u osnovnim i u srednjim školama, a nije koncipiran samo za nastavnike/ce istorije i istorije religije, već i za nastavnike/ce likovne umjetnosti/kulture, muzičke umjetnosti/kulture, sociologije (opšta i kulture)... Svaki od ovih nastavnih predmeta ima definicane ciljeve, a vjerujemo da im priručnik može pomoći prilikom ispunjavanja nekih od njih.¹

Nastava predmeta *Istorija* ima za cilj da između ostalog učenik/ca razumije šta je baština prošlih društava koja je aktuelna i danas; uči otvorenosti ka proučavanju drugih kultura, različitih mišljenja i iznošenju argumenata i da ga motiviše za izučavanje nacionalne istorije i da ga usmjeri ka njegovanju demokratskih oblika ponašanja, vjerske i nacionalne tolerancije.² Uz pomoć ovog priručnika, nastavnik/ca istorije će moći da na primjeru Narodnog muzeja Crne Gore objasni koja je baština aktuelna danas i da olakša učenicima učenje o drugim kulturama. Na ovo se nadovezuje izborni predmet *Istorija religije* koja za cilj ima i da *podigne svijest o različitim kulturama i tradicijama*.³

Budući da su dvije teme u ovom priručniku posvećene umjetnosti, povezanost sa predmetom *Likovna umjetnost* je prirodna. Tako se ciljevi *predstavljanje nacionalne umjetnosti sa naglaskom na spomenike i djela iz užek okruženja; razumijevanje vlastite umjetnosti i kulture i njenom vrednovanju u kulturnoj baštini i Evrope i izgradnja kulture dijaloga i tolerantnu kritičnost*⁴ mogu ispuniti koristeći ovu publikaciju. Dalje, jedan od ciljeva predmeta *Muzička umjetnost* je

1 U ovom dijelu navešćemo ciljeve samo za predmete koji se izučavaju u opštoj gimnaziji. To ne znači da se ovaj *Priručnik* ne može koristiti u osnovnoj i drugim srednjim školama.

2 N. Perošević, J. Đorđević, V. Kovačević, *Predmetni program Istorija I, II, III i IV razred*, Podgorica 2020, str. 4.

3 J. Đorđević, R. Popović, D. Đokić, *Izborni program Istorija religije 1 i izborni program Istorija religije 2*, Podgorica 2009, str. 3.

4 D. Berilažić, V. Šćepanović, S. Boričić, *Predmetni program Likovna umjetnost*, Podgorica 2020, str. 4.

razvoj međukulturalnog razumijevanja i poštovanja kroz upoznavanje muzike i muzičke tradicije različitih kultura a može se ispuniti kroz temu *muzički instrumenti*.⁵

Priručnik može imati široku upotrebu i u predmetima *Opšta sociologija* i *Sociologija kulture*, s obzirom da oba predmeta imaju za cilj da razvijaju toleranciju, empatiju, komunikaciju, razumijevanje druge kulture, kao i borbu protiv predrasuda, stereotipa, ksenofobije, isključivosti, etnonacionalizacije...⁶

Ovaj priručnik nastaje sa ciljem da pruži nove ideje nastavnicima kako bi gradili mostove multikulturalizma. Vjerujemo da izabrani materijal može pomoći nastavnom kadru u suzbijanju stereotipa i predrasuda među učenicima/cama i razvoju kod njih osjećaja tolerancije i razumijevanja prema "drugima".

⁵ T. Krkeljić, T. Janković, B. Nikezić, *Predmetni program Muzička umjetnost*, Podgorica 2020, str. 4.

⁶ N. Krivokapić, A. Ivanović, I. Đukić, *Predmetni program Sociologija za III razred opšte gimnazije*, Podgorica 2020, str. 4-5; N. Krivokapić, A. Ivanović, I. Đukić, *Sociologija kulture za III razred opšte gimnazije*, Podgorica 2020, str. 4 i N. Krivokapić, A. Ivanović, I. Đukić, *Sociologija kulture za IV razred opšte gimnazije*, Podgorica 2020, str. 4.

02 Metodologija

Položaj Crne Gore i njen istorijski razvoj uslovio je da se na njenoj teritoriji susretnu razne civilizacije: ilirska, grčka, rimska, vizantijska, slovenska, mletačka, osmanska i savremena evropska.⁷ Iz ovog spoja, rodila se multikulturalnost koja danas karakteriše crnogorsko društvo. Multikulturalnost podrazumijeva različite kulture unutar jednog društva ili zajednice, koje su priznate i sa čijim različitostima ljudi žive zajedno. U takvom društvu, svaki pojedinac ima pravo da zadrži i istražuje svoju kulturu. Iz multikulturalnosti proističe interkulturalnost, koja se odnosi na međusobno razumijevanje, interakciju i dijalog između različitih kultura, kako bi se preovladali različite predrasude, stereotipe i spriječili sukob između različitih grupa.

Upravo je ključna uloga obrazovnog sistema u razvoju interkulturalnog vaspitanja i obrazovanja učenika od najranijeg uzrasta, a obaveza je nastavnog osoblja da osposobi mlade da prevazilaze konflikte i njeguju toleranciju.⁸ *Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju* prepoznao je multikulturalnost Crne Gore regulišući prava manjina u ovoj oblasti.⁹

UNESCO Smjernice o interkulturalnom obrazovanju, iz 2006. godine, i *Smjernice o kvalitetnom predavanju istorije u XXI vijeku Savjeta Evrope*, iz 2018. godine, daju i međunarodni okvir kako treba sprovesti ovaj vid obrazovanja. UNESCO-ve smjernice preporučuju da se svakom učeniku/ci omogući odgovarajuće kulturalno obrazovanje, odnosno da im se pruže neophodna kulturalna znanja, vještine i stavovi kako bi bili aktivni i odgovorni građani/ke, kao i da im se pruže kulturna znanja, vještine i stavovi koji ih osposobljavaju da doprinesu poštovanju, razumijevanju i solidarnosti među pojedincima/kama, etničkim, socijalnim i kulturnim grupama i nacijama.¹⁰ Savjet Evrope smatra da nastavnici/e (primarno istorije) moraju prihvatiti postojanje ljudi različite kulturne, vjerske i etničke pripadnosti i poštovati različite identitete. *Istorija čovječanstva je istorija interkulturalizma* *de su kulture komunicirale kada su različite zajednice dolazile u kontakt*, navode u *Smjernicama*.¹¹

⁷ R. Vujović, M. Vukanović, *Bogastvo različitosti*, Podgorica 2021, str. 5.

⁸ V. Radulović, *Multikulturalizam i manje zastupljene zajednice u crnogorskom obrazovnom sistemu*, Podgorica 2023, str. 14-15.

⁹ *Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju*, <https://www.gov.me/dokumenta/a5f6b50c-2d6f-475d-8d65-1e124d10b33e> (pristupljeno 19. 03. 2024).

¹⁰ V. Radulović, *Multikulturalizam i manje zastupljene zajednice u crnogorskom obrazovnom sistemu*, Podgorica 2023, str. 8-9.

¹¹ *Quality History Education in the 21st Century – Principles and Guidelines*, Council of Europe, September 2018. <https://edoc.coe.int/en/teaching-history/7754-quality-history-education-in-the-21st-century-principles-and-guidelines.html> (pristupljeno 19. 03. 2024).

Prema Kodeksu Međunarodnog savjeta muzeja (ICOM), muzej je obavezan da bude u službi društva i njegovog napretka. Po pravilu, muzej je otvoren za javnost i mora iskoristi svaku priliku da razvija svoju ulogu *izvora obrazovanja*. Obaveza mu je da zainteresuje sve slojeve društva i da svim pojedincima i grupama omogući aktivno uključanje u muzejske aktivnosti.¹² *Zakon o muzejskoj djelatnosti* obavezuje muzej da svakom (bilo pojedinačno bilo kolektivno), omogući uvid u muzejsku zbirku, muzejski predmet i muzejsku dokumentaciju.¹³ Istovremeno, kao institucija kulture, muzej je prema *Zakonu o kulturi* dužan da vrši *očuvanje izvornih i tradicionalnih kulturnih i etno-kulturnih osobnosti*.¹⁴ Iz svega navedenog proističe da muzeji imaju potencijal da budu od velike pomoći prosvjeti, pa i ovaj priručnik ima za cilj da bude spona između muzeja i učionice.

Narodni muzej Crne Gore, budući da baštini veliki broj muzejskih predmeta koji svjedoče o multikulturalnosti na teritoriji Crne Gore kroz vjekove, može igrati važnu ulogu u interkulturalnom obrazovanju. Predmeti su raznovrsni, od sitnih novčića i nakita, do veoma bogato ukrašenih narodnih nošnji. U ovom priručniku dat je izbor materijala koji je grupisan u 10 tematskih cjelina: antika, sahranjivanje, pismenost, sakralno slikarstvo, slikarstvo, muzički instrumenti, narodne nošnje, trgovina, knjaževina Crna Gora i Narodnooslobodilačka borba.

¹² A. Miranović, P. Malbaša, A. Berkuljan, *Priručnik – zbirka osnovnih i srodnih propisa za muzejsku, arhivsku i bibliotečku djelatnost*, Cetinje 2019, str. 9.

¹³ *Zakona o muzejskoj djelatnosti*, Član 23, <https://www.gov.me/dokumenta/892a425d-1791-480a-8c71-3b915d57b9a4>, (pristupljeno 21. 03. 2024).

¹⁴ *Zakon o kulturi*, Član 5, stav 10, <https://www.gov.me/dokumenta/a68a12da-1e34-4cf3-9aab-5a8d1f04b19f> (pristupljeno 21. 03. 2024).

03 Narodni muzej Crne Gore

Istorijat

Korijene muzejske djelatnosti u Crnoj Gori sriječemo za vrijeme vladike Petra II. On je prvi vladar dinastije Petrović – Njegoš koji je ozbiljnije počeo da se bavi sakupljanjem arhivske građe i predmeta (primarno trofejnog oružja). Sakupljene zbirke smjestio je u Biljardi, a čak su i *Srpske novine* aprila 1840. godine pisale o impresivnom materijalu koji je Njegoš sakupio.

Te prve zbirke knjaz Nikola je 1870. godine premjestio u Laboratoriju, novu zgradu koja je služila kao vojna radionica. Ona je ujedno i prvi muzej u pravom smislu te riječi. Po karakteru, Laboratorija je bila vojni muzej, jer je u njoj bilo izloženo oružje zarobljeno u ratovima sa Osmanlijama.¹⁵

Prilikom proslave četiri vijeka Obodske štamparije, 1893. godine, javlja se ideja o potrebi osnivanja Državnog muzeja. Tri godine su protekle u sređivanju građe, da bi 6. decembra 1896. godine knjaz Nikola objavio *Zakon o Knjaževsko-crnogorskoj biblioteci i muzeju*. Prema zakonu, Državna Biblioteka i Muzej su smješteni u prostorijama Zetskog doma, a nalaze se pod nadzorom Ministarstva prosvjete i crkvenijeh poslova. Članom 8 je predviđeno da *Muzej sabira sve starine koje su nađene i koje se nađu u Crnoj Gori, a tako isto i sa drugijeh strana sve važnije stvari*. Muzej je bio smješten u Zetskom domu sve do okupacije Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, kada prestaje sa radom.¹⁶

Rad muzeja je obnovljen 1926. godine, ovog puta u nekadašnjem dvorcu kralja Nikole. Zahvaljujući pregnuću zaposlenih, prije svega Dušanu Vuksanu, Milošu Medenici i Ristu Dragičeviću, veliki dio fonda je sačuvan od propadanja, pogotovo za vrijeme Drugog svjetskog rata. Tih teških godina, muzej je funkcionisao, ali pod velikim pritiskom okupatora. Nakon oslobođenja, komunističke vlasti su počele sa osnivanjem novih muzeja na Cetinju. Prvo su 1950. godine osnovani Muzej Narodnooslobodilačke borbe

¹⁵ J. Muhadinović, *Cetinjski muzeji*, u: F. Kuzman, *Luna podno Lovčena*, Cetinje 2023, str. 9-10.

¹⁶ Đ. Batričević, *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori*, Cetinje 1998, str. 53-54.

i Umjetnička galerija Crne Gore (preteča Umjetničkog muzeja), a sljedeće godine Njegošev muzej (u Biljardi) i Etnografski muzej. Nešto više od deceniju kasnije, 1963. godine, sve muzejske jedinice inkorporirane su u jednu instituciju pod nazivom Muzeji Cetinja.¹⁷

No, tokom 1967. godine dolazi do promjene u organizaciji. Muzej NOB-a je ugašen, a njegov materijal nasljeđuje novoosnovani Istorijski muzej.¹⁸ Usljedio je višedecenijski rad na Stalnoj postavci, koji je okončan tek 1989. godine. Time je Crna Gora dobila muzejsku postavku koja je obuhvatala period od praistorije do kraja Drugog svjetskog rata.

Tokom 1990-ih, došlo je do promjene naziva iz Muzeji Cetinja u Narodni muzej Crne Gore (NMCG), koji se i danas koristi.¹⁹ Posljednju organizaciono-muzejsku promjenu NMCG je doživio 2011. godine, kada je u okviru njega osnovan Arheološki muzej Crne Gore. Istorijski muzej je 2016. godine izvršio reorganizaciju postavke u periodu nakon 1918. godine, kako bi se uključili događaji nakon Drugog svjetskog rata do 2006. godine, dok je 2018. godine Etnografski muzej dobio novu stalnu postavku.

Organizacija

Prema statutu, Narodni muzej Crne Gore je javni muzej kompleksnog tipa, sa zadatkom da se bavi historijom, etnografijom, umjetnošću i arheologijom Crne Gore. To podrazumijeva sakupljanje muzejskog materijala, sprovođenje preventivne i trajne zaštite, stručnu obradu materijala, privremeno čuvanje muzejskog materijala kojem nije obezbijeđena adekvatna muzejska zaštita u drugoj instiuciji, davanje stručnog mišljenja, vršenje matične muzejske djelatnosti u odnosu na druge muzeje u Crnoj Gori i dr. Dodatno, osim muzejske, institucija se bavi i bibliotečkom i arhivskom djelatnošću (Bibliotečko-arhivsko odjeljenje), kao i preventivnom zaštitom (Odjeljenje za preventivnu i trajnu zaštitu).

Muzej je koncipiran tako da se sastoji iz četiri muzeja:

¹⁷ J. Muhadinović, *Cetinjski muzeji*, u: F. Kuzman, *Luna podno Lovćena*, Cetinje 2023, str. 13-14.

¹⁸ Đ. Batrićević, *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori*, Cetinje 1998, str. 100.

¹⁹ J. Muhadinović, *Cetinjski muzeji*, u: F. Kuzman, *Luna podno Lovćena*, Cetinje 2023, str. 14.

Posljednju organizaciono-muzejsku promjenu NMCG je doživio 2011. godine, kada je u okviru njega osnovan Arheološki muzej Crne Gore

1. Istorijski muzej

- Stalna postavka u Vladinom domu,
- Njegošev muzej (Biljarda i Njegoševa rodna kuća na Njegušima),
- Muzej kralja Nikole,
- Mauzolej Vladike Danila na Orlovom Kršu,
- Mauzolej Petra II Petrovića - Njegoša na Lovćenu,
- Mauzolej crnogorskih vladara - Dvorska crkva na Ćipuru;

2. Arheološki muzej

3. Etnografski muzej

4. Umjetnički muzej

- Stalna postavka u Vladinom domu,
- Crnogorska galerija umjetnosti "Miodrag Dado Đurić".²⁰

Ovako koncipiran muzej u svojim fondovima posjeduje desetine i desetine hiljada muzejskih predmeta, koji govore o različitim aspektima kulturnog i historijskog razvoja Crne Gore. Zbog velike količine materijala, kao i činjenice da je Narodni muzej Crne Gore krovna muzeološka institucija u zemlji, sa ciljem da baštini kulturno nasljeđe svih stanovnika Crne Gore, ovaj *Priručnik* će se baviti samo materijalom koji se nalazi u ovom muzeju, a ostaje prostor da se sličnim priručnikom u budućnosti obrade i ostali muzeji u Crnoj Gori.

Nošnje Crne Gore

Etnografski muzej posjeduje veoma bogatu kolekciju nošnji iz svih krajeva Crne Gore, koje zauzimaju veliki dio stalne postavke i najatraktivniji su dio ovog muzeja. Na njima su sačuvani tragovi starobalkanskog, grčkog, rimskog, vizantijskog i slovenskog nasljeđa, kao i elementi mediteranske i orijentalne kulture.²¹ Najveći uticaj dolazi od Mlečana i Osmanlija, dvije velike sile koje su nekoliko vjekova vladale ovim prostorima.

Narodne nošnje Crne Gore su dragocjeni svjedok različitih aspekata narodnog života i otkrivaju sliku podneblja, prirodno-klimatske uslove, kao i privrednu djelatnost oblasti u kojima su nastale. Na individualnom planu, one odaju etničku i vjersku pripadnost.²² Multikulturalnost Crne Gore se najbolje ogleda preko nošnji, jer na malom prostoru se nalazi toliko različitih stilova odjevanja.

20 Statut Javne ustanove Narodni muzej Crne Gore, Cetinje 2019. Djelovanje Narodnog muzeja Crne Gore proističe iz Zakona o muzejskoj djelatnosti, <https://www.gov.me/dokumenta/892a425d-1791-480a-8c71-3b915d57b9a4>, (pristupljeno 19. 03. 2024. u 20:37h).

21 T. Rajković, *Ljepota različitosti*, Cetinje 2023, str. 2.

22 Lj. Đurišić, T. Rajković, B. Markuš, *Narodne nošnje Crne Gore XIX – XX vijeka*, Cetinje 2018, str. 10-11.

Crnogorska svečana muška nošnja

foto:
Crnogorska
svečana
muška nošnja

Ovu nošnju odlikuje slojevitost i veliki broj odjevnih predmeta.

Sastoji se od kape, košulje, džamadana, gaća (dimije), gunja, jeleka, dušanke, silava, trombosa, dokoljenica, svitnih čarapa i opanaka. Kapa je plitka, okruglog oblika, sastavljena od crnog oboda crvenog svitnog tjemena. Na površini tjemena vezli su se razni detalji (grb, inicijali, šestokraka zvijezda...). Košulja se izrađivala od lanenog ili pamučnog platna, preko koje se oblačio džamadan sa ili bez rukava od crvene čoje. Gaće su od plave čoje, dužine ispod koljena. Preko džamadana nosio se gunj, najčešće svijetlozelene boje, dužine do koljena, sa uskim dugačkim rukavima i prednjim dijelom koji se ne zakopčava. Jelek je prsluk bez rukava, koji se ne zakopčava da bi se vidjeli ukrasi na džamadanu. Dušanka se oblači preko gunja i šivena je od crvene svite, sa prednjicama koje se ne zakopčavaju i dugim rukavima koji se ne navlače već slobodno padaju. Silav (kožni pojas) i trombos (široki pojas od 5-6 metara) opasivali su se oko struka. Dokoljenice su krojene iz jednog komada sukna i obavijale su se oko gležnjeva. Na nogama su se nosile svitne čarape i opanci od goveđe kože.²³

²³ Isto, str. 22-30.

Crnogorska svečana ženska nošnja

foto:
Crnogorska
svečana
ženska nošnja

Žensku nošnju odlikuje elegancija i jednostavnost kroja.

Sastoji se od kape, košulje, jakete, koreta, kotula, čarapa, opanaka i nakita. Na glavi se nosila kapa od crvene čoje, koja je po obodu opšivena crnim platnom. Na tjemenu kapa je ukrašena reljefnim vezom od zlatnog konca, najčešće u formi cvjetnog ornamenta. Košulja je rađena od svilenog ili pamučnog čenara, ravnog kroja sa prorezom na prsima i dugačkim, širokim rukavima, na čijim krajevima se ponekad našivala čipka. Preko košulje išla je jaketa, šivena od plića, najčešće crvene ili bordo boje. Jaketa se nije zakopčavala, kak obi se vidio pogati vez na košulji. Preko jakete oblačio se koret od svijetlozelene čoje, bez rukava, čija je dužina išla do ispod koljena. Kotula, odnosno suknja, šivena je od svile, dužinom do članaka. Čarape su jednobojne, pletene od pamučnog konca, dok su opanci domaće proizvodnje rađeni od goveđe kože. Od nakita, na ženskoj nošnji dominira ćemer, srebrni pojas rađen u tehnici livenja i filigrana.²⁴

24 Isto, str. 32-38.

Bošnjачka/ muslimanska muška gradska nošnja

foto:
Bošnjачka/
muslimanska
muška
gradska
nošnja

Nošnju odlikuje bogastvo izrade koje upućuje na materijalne mogućnosti i jasnu stalešku pripadnost.

Sastoji se od fesa, košulje, džamadana, fermena, čakšira, trabolusa, čarapa i cipela. Na glavi se nosio fes, od crvene čoje sa crnom svilenom kičankom. Košulja dugih rukava izrađivala se od bijelog pamučnog platna, hinta ili čenara. Preko košulje oblačio se džamadana dužine do struka, izrađen od fine uvozne čoje, najčešće tamnoplave, crvene ili zelene boje. Fermen se oblači preko džamadana, a izrađivao se od crvene ili teget čoje. Cijelom površinom je ukrašen vezom od zlatnih niti. Uz ovo su se nosile čakšire, široke gaće koje su se sužavale od koljena do članaka, najčešće krojene od čoje. Oko struka, preko košulje i čakšira, vezao se trabolus (pojas) od raznobojne svile, dužine od 3 do 6 metara. Na nogama su se nosile pamučne čarape tamne boje, a preko njih niske, crne kožne cipele.²⁵

²⁵ Isto, str. 168-170.

Bošnjanska/ muslimanska ženska gradska nošnja

foto:
Bošnjanska/
muslimanska
ženska
gradska
nošnja

Nošnja se izgrađivala od skupocjenih bijelih svilenih tkanina.

Sastoji se od tepeluka, košulje, anterije, dimija, čarapa, papuča i nakita. Tepeluk je vrsta fesa koji je izvezen biserima i zlatom. Košulja je izrađivana od pamučnog platna – šifona, preko koje se oblačila duga košulja izrađena od svilenog ćenara. Oko izreza i po cijeloj površini rukava košulja je ukrašena bogatom čipkom i zlatovezom. Preko košulje se oblačila anterija, vrsta haljine bez rukava, koja je dosegala do ispod koljena. Izrađivana je od čoje, najčešće crvene boje, sa zlatovezom po površini. Dimije su šivene od skupocjenog svilenog brokata, satena ili atlasa, vezene zlatom. Na nogama su se nosile čarape i razne vrste papuča od kože, pliša ili satena, vezene svilom i ukrašene perlicama. Oko struka, kao nakit, nosile su se pafte – kopče. Najčešće su rađene od srebra u formi badema, lista, ploče ili kruga.²⁶

²⁶ Isto, str. 164-168.

Malisorska muška nošnja

foto:
Malisorska
muška nošnja

Nošnja se sastojala od ćulafa, košulje, jeleka, trombolosa, čakšira, čarapa, naglavaka i opanaka.

Ćulaf je zaobljena plitka kapa, koja se izrađivala od bijelog nabijenog sukna, koja pokriva samo tjemeni dio glave. Pri tijelu se nosila košulja od bijelog pamučnog platna, bez kragne i dugih rukava. Preko košulje se oblačio jelek, izrašen od čoje ili pliša, tamnocrvene ili zelene boje, ukrašen motivima izvezenim crnim gajtanom. Oko struka se odmotavao trombolos, pojas izrađen od svile, raznobojnog kariranog dezena. Čakšire su pravljene od bijelog sukna, užeg kroja, bogato ukrašene suknenim gajtanom i sa prorezom duž lista. Na nogama su nošene čarape pletene od vune, crni vuneni naglavci ukrašeni zlatovezom i opanci od goveđe kože.²⁷

²⁷ Isto, str. 123-124.

Malisorska ženska nošnja

foto:
Malisorska
ženska nošnja

Ovu nošnju čine kapica, kmiša, krahlolj, džupeleta, grikca, bofča, brenzat, dokoljenice, čarape, opanci i nakit.

Na glavi je nošena plitka kapica kružnog oblika, presvučena somotom i ukrašena metalnim ukrasima, najčešće novčićima. Pri tijelu nošena je kmiša (košulja) dugih rukava i kragnicom, ukrašena vezom od bijelog pamučnog konca u floralnom ornamentu. Preko kmiša oblačio se krahlolj (jaketa) sa dugačkim rukavima izrađenih od pliša, najčešće crvene, crne, teget, ljubičaste ili bordo boje. Džupelet je najreprezentativniji dio ove nošnje. Oblačio se preko krahlolja. Riječ je o suknji, zvonolikog oblika, težine oko 15 kg, izrađena od četvoronitnog tkanog sukna. Preko gornjeg dijela džupeleta išao je grikac (grudnjak), najčešće od pliša. Bofča (kecelja) nošena je sprijeda, ispod grikca, i išla je do ispod koljena. Izrađivana je od crvenog pamučnog ili vunenog materijala a protkana je raznobojnim uskim prugama. Kao pojas nosio se brenzat od kože, ukrašen metalnim nitnicama. Dokoljenice i čarape izrašivane su od vune, a opanci od goveđe kože. O ramenu, kao nakit, nošena je trouglasta kutijica filigranske izrade u kojoj se nosio *zapis* – *amajlija*.²⁸

28 Isto, str. 119-122.

Bokeljska muška nošnja

foto:
Bokeljska
muška nošnja

Bokeljska muška nošnja, prema narodnom predanju, potiče iz XVI vijeka i prenešena je iz Italije ili Španije u Boku.

Sastoji se od čerevice, košulje, leptir mašne, ječerme, koreta, gaća, ćemera, pojasa, faculeta, bječvi i crevlji. Čerevica je crna kapa, od crne svile ili satena. Sredina tepeluka je ukrašena vezom od zlatnog konca sa prišivenim cvijetom. Pri tijelu se nosila bijela platnena košulja sa dugim rukavima, koja je imala presavijeni okovratnik. Ispod okovratnika se vezala crna leptir mašna. Preko košulje se oblačila ječerma (prsluk), koja je izrađena od pliša u ljubičastoj, tamnocrvenoj ili plavoj boji. Ječerma je ukrašena zlatnim širitima. Preko ječerme išao je koret od finog crnog sukna ili svile. Gaće su široke, s nogavicama do koljena, izrađene od svile ili satena. Preko ječerme i gaća nosio se ćemer – pojas od crvenog pliša sa tri različite pregrade u koje se umetalo oružje. Preko ćemera se stavljao i faculet – marama, najčešće plave boje. Na nogama su se nosile bječve, crne čarape dužine do koljena u crnoj boji i crevlje – cipele sa malom mašnicom na vrhu.²⁹

²⁹ Isto, str. 136-138.

Dobrotska ženska nošnja

foto:
Malisorska
ženska nošnja

Kao i bokeljsku, i za ovu nošnju narodno predanje kaže da je primljena iz Italije ili Španije u XVI vijeku.

Nošnja se sastoji od faculeta, bustina, košulje, brana, župeta, kamižole, travesa, bječve i mulice. Faculet se nosio na glavi. To je četvrtasta marama od svile ili tankog pamučnog platna, tamnijeg kolorita, sa dugačkim svilenim resama. Pri tijelu se nosio bustin, potkošulja bez rukava od bijelog pamučnog platna. Preko bustina se oblačila košulja dugih rukava od damasta, tila ili svile, sa bogato ukrašenim čipkama oko vratnog izreza i na rukavima. Preko košulje se oblačio bran, duga dvodijelna haljina bez rukava, izrađena od cvjetno dezeniranog porheta. Preko brana išao je župer, prsluk dužine do struka, čije su prednjice izrađivane od crvenog velura, a leđa od bijelog platna. Na kraju se oblačila kamižola, nešto nalik jaknici sa dugim rukavima, izrađena od velura crvene boje. Travesa (kecelja) pravila se od tanke tkanine, a dominirale su jednobojne ili cvjetne. Ona se oblačila preko brana. Na nogama su nošene bječve (čarape) od bijelog ili crvenog pamučnog konca i mulice (cipele) od kože.³⁰

30 Isto, str. 130-132.

Vasojevička ženska suknena nošnja

foto:
Vasojevička
ženska
suknena
nošnja

Ova nošnja se sastoji od kape i namlija, košulje oblaje, pregljače, zubuna, pasa, aljina, čarapa, nazupca i opanaka.

Na glavu se nosila kapa od bijelog sukna. Preko kape se stavljala namlija (marama), koja je pokrivala gornji dio glave i padala niz leđa. Košulja oblaja se smatrala najljepšim dijelom nošnje. Tkana je od konoplje ili tanke vune u prirodnoj boji, a ponekad se farbala u crveno ili crno. Dužina joj je do članaka sa širokim rukavima i bogato ukrašenim vratom i ramenima. Preko oblaje je nošena kecelja – pregljača, tkana od crne uzine. Ukrašena je sa dugačkim resama raspoređenim dužinom donje ivice i sa strane. Preko oblaje je išao zubun od bijelog sukna, dužine do koljena, krojen bez rukava. Ukrašavan je raznim aplikacijama od crvene čoje. U zimskim mjesecima, preko oblaje i zubuna se nosila aljina od debelog sukna, sa dugačkim rukavima. Na nogama su se nosile čarape do koljena napravljene od raznobojne vune, zatim nazupci (naglavci) od pletene raznobojne vune i opanaka rađenim od kože sa prilično izraženim vrhovima.³¹

³¹ Isto, str. 58-62.

Albanska ženska nošnja

foto:
Albanska
ženska nošnja

Ova nošnja je karakteristična za plavsku regiju.

Sastoji se od šamije, košulje, groca, suknje, futače, špilaka, čarapa i opanaka. Šamija je crvena platnena marama koja se nosila na glavi. Pri tijelu se nosila košulja od bijelog platna, sa cvjetnom ornamentikom, preko koje se nosio izrezan jelek od crnog platna – groca. U donjem dijelu nosila se suknja od bijelog platna, čija dužina je bila do ispod koljena. Preko suknje sa prednje i sa stražnje strane se vezivala futača, vrsta kecelje. Prednja kecelja je veća i sa raznobojnim ornamentima, dok je stražnja, poznata kao futača, manja i izrađivana od tvrdog sukna. Na nogama su nošene čvrsto pletene čarape od crne vune, preko kojih su se obuvali kožni opanci.³²

32 Isto, str. 113.

Slikarstvo

Crna Gora je od sredine XIX vijeka postala interesanta likovnim stvaraocima, prvo regionalnim i evropskim, a na kraju vijeka i prvim domaćim umjetnicima. Crnogorski pejzaži, istorija i stanovništvo bili su nepresušni izvor inspiracije umjetnicima u godinama koje su dolazile. Njena multikulturalna moć se ogledala u tome što su je posjećivali umjetnici sa svih strana i pod njenim uticajem stvarali svoja umjetnička djela. Za potrebe ovog priručnika izabrali smo regionalne i domaće autore, pripadnike različitih naroda, koji su svoju inspiraciju crpili iz crnogorskih tema, a čija djela se nalaze u Narodnom muzeju.

Slika *Mačevanje*

U tamnom enterijeru definisanom isturenim kamenim zidom, vratima lijevo i odškrinutim prozorom desno, smještena je grupa ljudskih figura. Centralni dio kompozicije predstavljaju tri figure: lijevo, muškarac, sa bijelom kapom, odjeven u folklorni kostim - bijelu suknu i bluzu širokih rukava, vezeni jelek sa dvije metalne kutije za barut zadjenute za pojas i opancima na nogama. On sjedi na drvenom tronošcu, sa mačevima u savijenoj lijevoj ruci i

foto: *Mačevanje*, Paja Jovanović

desnoj ispruženoj prema grupi desno koju čine stariji muškarac odjeven u crnogorski nacionalni kostim, postavljen iza dječaka bosih nogu u suknenom nacionalnom kostimu, rukama pridržava dječakove ruke u kojima se nalaze mačevi. U pozadini, na kamenom zidiću sjede stariji i muškarac odjeven u crnogorski nacionalni kostim sa cigarom u ruci, i mlađi, sa lulom, odjeven u kostim kao muškarac u centralnom dijelu kompozicije. Lijevo od njih, zaklonjene centralnom lijevom figurom, nalaze se odjevene u nacionalni kostim - žena sa velom, koja u rukama drži dijete-bebu i djevojčica sa desnom rukom podignutom prema kosi. Slikom preovladava svijetlo i tamnosmeđi tonalitet sa crvenim partijama na košulji, kapama muških figura i pojasu muškarca koji sjedi na tronošcu.³³

³³ *Mačevanje*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 121.

Djelo je nastalo 1884. od strane srpskog slikara Paje Jovanovića.³⁴ Djelo je rađeno tehnikom ulje na platnu, a dimenzije su 101 x 151 cm.³⁵

Slika *Crnogorac*

Figura muškarca odjevenog u nacionalni crnogorski kostim, sa crvenom čalmom na glavi - okrenutoj u profilu, predstavljena je sa iskoračenom desnom nogom koja je podignuta na blago uzvišenje. U desnoj ruci, oslonjenoj na koljeno drži handžar, a u lijevoj ljudsku glavu. O pasu su zadjenute dvije kubure, a nalazi se u zidinama nekog starog grada. Muškarac izranja iz tamne pozadina islikane prigušenim tamnosmeđim tonovima desno i crvekastim lijevo koji definišu i njegovu figuru na kojoj su osvijetljene samo partije na rukavu, licu, djelovima odjeće i čarapama. Iznad kamenih zidina nazire se bijelo-siva poluokrugla forma (mjesec) koja osvjetljava scenu.³⁶ Autor djela je Đura Jakšić³⁷. Koristio je tehniku ulje na platnu, a dimenzije rada su 94 x 72 cm. Rad je nastao 1875. godine, u vrijeme Velike istočne krize.³⁸

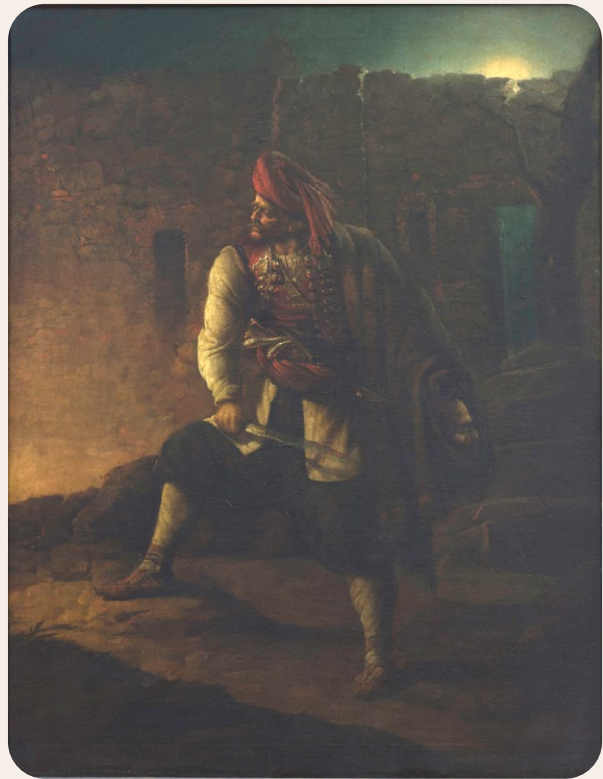

foto: *Crnogorac*, Đura Jakšić

34 Paja Jovanović (1859-1957) se školovao u Beču. Kao student putovao je Crnom Gorom i drugim balkanskim krajevima odakle je crpio inspiraciju za svoja umjetnička djela. Osim *Mačevanja*, poznate slike sa crnogorskom tematikom su: *Krvna osveta iz Kuća*, *Povratak čete Crnogoraca iz boja*, *Crnogorska krčma*, *Guslar*, *Razoreni grad*, *Ranjeni Crnogorac* (za koju je 1882. godine dobio prvu nagradu Akademije i carsku stipendiju namijenjenu školovanju đaka iz Mađarske), studije crnogorskih vojvoda Marka Miljanova i Maša Vrbice i dr. N. Martinović, *Jovanović, Paja*, Leksikon umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3444> (pristupljeno 22. 03. 2024).

35 *Mačevanje*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 121.

36 *Crnogorac*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 146.

37 Đura Jakšić (1832-1878) je srpski slikar i pjesnik. Školovao se u Habsburškoj monarhiji, a od 1872. pa do svoje smrti živi u Beogradu. Iako nikada nije posjetio Crnu Goru, kao savremenik je svojom imaginacijom gradio scene herojstva Crnogoraca. Osim slike *Crnogorac*, Jakšić je naslikao *Junačka smrt* (nije sačuvana, poznata jedino po reprodukciji iz *Beogradskih ilustrovanih novina* od 16. IX 1866.), *Ustanak Crnogoraca*, *Smrt Vojvode Batrića*, *Crnogorski barjaktar*, *Boj Crnogoraca sa Turcima*. N. Martinović, *Jakšić, Đura*, Leksikon umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3429> (pristupljeno 22. 03. 2024).

38 *Crnogorac*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 146.

foto:
Guslar,
Vlaho
Bukovac

Slika *Guslar*

Kompozicija tipične scene iz crnogorskog života. Na slici se nalaze figure sedam muškaraca, četiri žena i dvoje djece, odjevenih u živopisne nacionalne kostime. Oko guslara, okupljeni i raspoređeni u manje grupe, Crnogorci i Crnogorke sa živim interesovanjem prate pjesmu. Sve figure su markantnih crta i stasite građe. Na licima im je vidljiva zanesenost i laka zasjenjenost. Stari guslar sjedi na niskoj kamenoj međi, uz oveći stog sijena. S njegove desne strane je krupna muška figura, posebno izražajna zbog tonske harmonije kostima. Sjedi s prekršteom nogom koju pridržava rukom, dok je gornji dio tijela nagnut ka guslaru. Lijevo, kraj guslara, figura bosonogog i čupavog dječaka, u svijetloj košulji sa širokim izrezom oko vrata i štapom u desnoj ruci. U prvom planu, lijevo, su dvije zanimljive sjedokose figure muškarca, sa zadimljenim, dugim čibucima; sjede na travi povijenih nogu. U pozadini je prepoznatljiv crnogorski planinski pejzaž, osvjetljen zracima sunca, koji se probijaju kroz granje olistalog drveta. Namaz boje suv i tanak, a korišćena je tehnika ulje na platnu. Dimenzije rada su 126 x 200 cm. Slika je nastala 1919. godine³⁹ i rad je hrvatskog umjetnika italijanskih korijena Vlaho Bukovca.⁴⁰

³⁹ *Guslar*, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 203.

⁴⁰ Vlaho Bukovac ili Biagio Faggioni (1855-1922), kao mladić putovao je kontinentima i morima kako bi stekao novac za školovanje u Evropi. Slovenizirao je svoje ime tako što je *Faggioni* promijenio u Bukovac (faggio – bukva). Među djelima koji su inspirisani Crnom Gorom izdvajaju se *Crnogorka na obrani*, *Crnogorka sa sviralom*, *Crnogorska na sastanku*, *Portret Crnogorca*, *Crnogorac s puškom*, *Stari Crnogorac*, *Razgovor Crnogorki*, *Osveta Crnogorki*, *Crnogorke uz bunar...* Možda i najplodonosniji period bio je drugi dolazak u Crnu Goru (1883), kada je za tri mjeseca boravka naslikao vladarski par i njihovo devetoro djece. N. Martinović, *Bukovac, Vlaho*, Leksikon umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3220> (pristupljeno 22. 03. 2024).

Slika *Knjaz Nikola na konju*

Na neutralnom fonu prikazana je figura muškarca (knjaza Nikole Petrovića - Njegoša) u pozi predvodnika, na Labudu, konju knjaza Nikole, koji jezdi širokim poljem. Obučen je u raskošan, do detalja tretiran, crnogorski kostim, sa dolamom čiji su obrubi od samurovine materijalizovani i naglašeni. Cijela figura naslikana je u romantičarskom zanosu, kao alegorija Pobjednika, idealizovanih crta lica i nedefinisanim psihološkim tretmanom. Snažna figura bijelca, iz čijih nozdruva izbija plam i stamena figura jahača, kao da su sjedinjeni, jezde ispred hrabrih ratnika, prkoseći smrti. Vidljiva je namjera autora da knjaza prikaže kao vođu neustrašivih gorštaka. U reprezentativnom predstavljanju knjaževog lika, autor je pokazao veću sklonost u islikavanju spoljnih efekata. Korišćena je tehnika ulje na platnu, a dimenzije su 58.8 x 40 cm.⁴¹ Slika je nastala 1875. godine, a autor je Ferdo Kikerec.⁴²

foto:
Knjaz Nikola na konju,
Ferdo Kikerec

foto: *Hareme*, Refik Adrović

Slika *Hareme*

Ovaj akvarel rađen je iz više raznobojnih lazurnih namaza, što stvara asocijaciju na pejzaž. U prvom planu trouglaste, ovalne i nepravilnog oblika plohe stvaraju asocijaciju naselja. Jedna svijetla površina, koja polazi iz lijevog donjeg ugla, a teče prema centru, je put ili rijeka. U drugom planu, niz zeleno plavih fleka daju osjećanje brda, a posljednji plan je nebo koje se u donjem dijelu stapa sa brdima. Hareme su naselje u beranskoj opštini.

⁴¹ *Knjaz Nikola na konju*, Inventar Državnog muzeja.

⁴² Ferdo Kikerec (1845-1893) hrvatski slikar. Kao pristalica kulturnog zблиžavanja slovenskih naroda stigao je u Crnu Goru 1875, a boravak na Cetinje je okarakterisao kao njegovo „najsretnije doba“. Kikerec je pratio knjazu Nikolu i crnogorsku vojsku tokom sukoba sa Osmanlijama (1875-1876) i bio je učesnik bitke na Vučjem Dolu. Osim *Knjaza Nikole na konju*, crnogorske teme se nalaze u djelima *Smrt vojvode Tripka Džakovića*, *Bitka na Vučjem Dolu*, *Bitka kod Podgorice*, *Crnogorci u pokretu*, *Grad Kotor*, *Crnogorske planince*, *Cetinje sa Manastirom*, *Crnogorski guslar...* N. Martinović, Kikerec, Ferdo, Leksikon umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3480> (pristupljeno 23. 03. 2024).

Dimenzije rada su 30 x 40 cm, a nastao je 1970. godine.⁴³ Autor rada je Refik Adrović, čija se signatura *A. Refik* nalazi lijevom uglu.⁴⁴

Slika *Vladičina bašta*

Ispred neobične arhitekture sa stubovima, na kojoj se izdvajaju polukružni centralni dio, postavljena je, leđima okrenuta, ženska figura plave kose, a desno od nje nalazi se lepezasta crvenonaranđzasta forma. Lijevo je svijetložuti postament sa stolicom, a desno je neobično razvijena žuta forma. U sredini je plavozeleni jajasti element sa malim površinama koje su ritmički raspoređene. U desnom donjem uglu je zelena pravougaona ploha, na kojoj leži leđima okrenuta ženska figura, narandžastožute kose i žutozelene i smeđe haljine. Arhitekturu sačinjavaju, pored stubova i zidova i kockasti elementi. Iznad arhitekture je svijetlorozo i plavo nebo. Korišćena je tehnika ulje na platnu, a rad je dimenzija 140 x 193 cm.⁴⁵ Djelo nema signaturu, a autor je Smail Karailo.⁴⁶

foto: *Vladičina bašta*, Smail Karailo

Slika *Ulcinjско polje*

Slikom je predstavljena široka horizontalna panorama primorskog prostora gledana sa visine prema gore, odnosno prema dugoj obali i moru. U prvom planu vide se dvije velike i nekoliko manjih stijena, iznad kojih je, desno, ograda isprepletana prućem koja zatvara šumoviti prostor u kome se nalaze stabla sa bujnum krošnjama i kopa sijena. Na lijevoj strani vidi se puteljak koji nas dovodi do kuće u čijoj je blizini kopa sijena. Između prvog plana i mora nalazi se brdoviti prostor laganih prevoja dat u perspektivi i po dubini, a prema obali prelazi u ravnicu. Na ravnici se vidi jedna svijetloplava traka koja vjerovatno predstavlja rijeku. Obala se postepeno stapa i prelijeva sa morem koje je u dodiru sa kopnom. More ima zelenoplavu boju, a po dubini prelazi u razne nijanse plave.

⁴³ *Hareme*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 488.

⁴⁴ Refik Adrović (1941-1993), slikar i likovni pedagog. Radio je zavičajne pejzaže Berana i njegove okoline. L. Zeković, Adrović, *Refik*, Leksikon umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3114> (pristupljeno 22. 03. 2024).

⁴⁵ *Vladičina bašta*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 770.

⁴⁶ Smail – Smajo Karailo (1940 -) slikar i profesor. Pripada neoromantičarskom stilu. Organizovao je brojne samostalne izložbe kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Lj. Zeković, *Karailo, Smail Smajo*, Leksikon umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3467> (pristupljeno 22. 03. 2024).

More, od lijevog ruba prema desno, zatvaraju brda i doline svijetloplave boje, jedino se horizont po desnoj strani srijeće sa nebom. Nebo je neposredno iznad planina i mora svijetložute boje, a prema gore prelazi u plavo. Korišćena je tehnika ulje na platnu, a dimenzije su 81 x 147.5 cm.⁴⁷ Autor je Pero Poček, a njegova signatura *Potchek* nalazi se dolje desno.⁴⁸

foto: *Ulcinjsko polje*, Pero Poček

Slika *Sveti Stefan*

Motiv Svetog Stefana okružen morem, sivo, smeđe zelenim koloritom, crkvom koja dominira na predstavi. U prednjem planu, između morske površine izdvaja se uzana traka koja ga povezuje sa obalom. Tehnika je ulje na platnu, dok je dimenzija rada 90.5x115.⁴⁹ Autor slike je Milo Milunović.⁵⁰

foto: *Sveti Stefan*, Milo Milunović

47 *Ulcinjsko polje*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 406.

48 Pero Poček (1878-1963) je prvi školovani slikar sa teritorije knjaževine Crne Gore. Školovao se na prestižnoj napuljskoj akademiji, kao stipendista crnogorskog dvora. Po završetku školovanja, vratio se u Crnu Goru. Među radovima sa crnogorskom tematikom ističu se *Iz okoline Cetinja*, *Lovčenska kapela*, *Most na Rijeci Crnojeviča*, *Boka Kotorska*, a najpoznatiji ciklus mu je 37 scena iz *Gorskog vijenca*. N. Martinović, *Poček, Pero*, Leksikon umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3785> (pristupljeno 23. 03. 2024).

49 *Sveti Stefan*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 295.

50 Milo Milunović (1897-1967), školovao se u Italiji, da bi se po početku Prvog svjetskog rata prijavio kao dobrovoljac u crnogorskoj vojsci. Često je mijenjao mjesto stanovanja, a nakon Drugog svjetskog rata radio je kao profesor u novoosnovanoj Umjetničkoj školi na Cetinju, da bi 1947. postao upravitelj Državne majstorke radionice likovne umjetnosti u Beogradu. Osim slika, radio je mozaike, scenografije, kostimografije, plakate... L. Zeković, *Milunović, Milo*, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3643> (pristupljeno 23. 03. 2024).

Sakralna umjetnost

Od pojave hrišćanstva može se identifikovati umjetnost stvaranja „svetih slika“. Nakon Milanskog edikta i prihvatanja hrišćanstva od strane rimske države, nova religija se širi teritorijom današnje Crne Gore, tako da se već od V vijeka počinje razvijati hrišćanska sakralna umjetnost – arhitektura, slikarstvo, književnost... Kako je granica raskola hrišćanstva išla preko teritorije Crne Gore, na njenu sakralnu umjetnost uticao je i Istok i Zapad.⁵¹ Narodni muzej u svom fondu posjeduje veliki broj predmeta koji svjedoče o bogatoj sakralnoj umjetnosti i njenom razvoju. To su ikone, kopije fresaka i slike sa hrišćanskim motivima.

Kopija freske *Ktitorski portret kralja Mihaila*

Kopija originalne freske iz crkve Sv. Mihaila u Stonu (Hrvatska), nastale u periodu između 1077. i 1150. godine. Kompozicija je smještena u prostoru oivičenom crvenom bordurom. Na četvorobojnoj pozadini: svijetlo i tamno zelenoj, svijetloplavoj i crvenoj, predstavljena je stojeća figura muškarca okrenuta poluprofilom udesno sa modelom crkve u rukama. Odjeven je u bogatu odeždu: donju haljinu po porubu bogato ukrašenu imitacijom bisera, gornju svijetloljubičastu sa plavim naborima i plašt ukrašen geometrijskim ornamentom.⁵² Ktitorska figura je identifikovana kao kralj Mihailo Vojislavljević, vladar Duklje (1046. – 1082.). Na glavi nosi kraljevsku krunu zapadnog tipa, dok u rukama nosi model crkve u Stonu koji daruje arhangelu Mihailu.⁵³ Originalna freska nalazi se u prvoj zoni naosa crkve Sv. Mihaila (zapadni zid). Kopija je rađena tehnikom tempera na platnu, sa dimenzijama 150 x 104,5 cm. Autor je nepoznat.⁵⁴

foto: *Ktitorski portret kralja Mihaila u Stonu*, nepoznati autor

51 A. Čilikov, *Ikone u Crnoj Gori*, Podgorica 2014, str. 9-11.

52 *Ktitorski portret kneza Mihaila*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 29.

53 T. Koprivica, *Ston na Pelješcu, Crkva Sv. Mihaila*, Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore, CANU 2022, <https://bp.etf.ac.me/leks/web/llucg.php?OID=3922> (pristupljeno 22. 03. 2024).

54 *Ktitorski portret kneza Mihaila*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 29.

Kopija freske *Sveti Ilija blagosilja hleb i vino udovice*

Kopija originalne freske je iz manastira Morača, a na njoj je predstavljen Sv. Ilija sa oreolom na glavi i ženska stojeća figura koja u rukama drži hleb na bijeloj marami. Svetitelj ima sijedu bradu i kosu, odjeven je u ogrtač i drži otvoreni svitak u desnoj ruci. Iznad njega je ispisan tekst u dva reda. Žena je u poluprofilu okrenuta ka posmatraču, a smještena je u dovratnik stilizovanog zdanja – kule, sa crvenom bordurom i sa gornje i sa donje strane. Inkarnat je u oker nijansama, svijetlozelenim sjenkama, dok su pojedini djelovi lica naglašeni bijelom bojom i tamnim linijama. Arhitektonski elementi su realizovani ružičastim tonovima, a nisu u srazmjeri sa proporcijama figura. Originalna freska se nalazi u đakonikonu manastira Morača. Autori kopije su Aleksandar Tomašević i Šime Perić, dok je korišćena tehnika tempera na platnu. Dimenzije kopije su 205 x 124 cm, a nastala je 1951.⁵⁵

foto:
*Sveti Ilija
blagosilja
hleb i vino
udovice,*
Aleksandar
Tomašević i
Šime Perić

*Ikona Bogorodice Filermose*⁵⁶

Ikona Bogorodice izvedena je u kombinovanoj tehnici - glava slikana, poprsje dato u metalu (aplikacija u zlatu). Jedva vidljive partije lica izvedene su, to se naslućuje, finim i delikatnim postupkom i veoma tankim slojem boje. Inkarnat je u tamnosmeđim tonovima. Snažna ekspresivnost u izrazu, svojstvena vizantijskom maniru i islikavanju svetitelja, accentovana je upravo krupnim crnim očima podvučenim debelim crnim linijama, tankim, dugim i povijenim nosom, stisnutim usnicama. Slikane partije na licu su dosta oštećene. Boja nedostaje u predjelima lijeve strane lica. Čitava površina slike izbrazdana je sitnim krakelurama. Lik potamnio. Linije izduženog lica blago nagnutog udesno prate raskošan

⁵⁵ *Sveti Ilija blagosilja hleb i vino udovice*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 3.

⁵⁶ Ikona je uz česticu časnog krsta i ruku Jovana Krstitelja jedna od tri hrišćanske relikvije koje se čuvaju na Cetinju. Prema predanju, ikonu je prema živom modelu naslikao Jevanđelista Luka u prvom vijeku nove ere. Međutim, njen istorijski put se može pratiti od 1395. godine kada su je vitezovi Jovanovci donijeli iz Svete zemlje na Rodos. Smjestili su je u crkvi na brtu Filermos, po kojem je ikona dobila ime. Sa osmanskim osvajanjem Rodosa 1522. Jovanovci su svoje sjedište i ikonu preselili na Maltu. Tamo je čuvana sve do 1799. godine kada zbog Napoleonovog osvajanja ostrva, malteški vitezovi odnose ikonu u Rusiju i poklanjaju je ruskom caru Pavlu I. Nakon Oktobarske revolucije, prenesena je prvo u Kopenhagen, pa u Berlin i najzad u Beograd. Uslijed Aprilskog rata, ikona je premještena u Crnu Goru i sakrivena u manastir Ostrog, zajedno sa druge dvije relikvije. Jugoslovenske vlasti su pronašle ikonu 1952. godine i smjestili je u trezor Vlade Crne Gore. Godine 1978. ikona je predana na čuvanje Narodnom muzeju gdje se i danas nalazi. <https://narodnimuzej.me/2020/12/23/ikona-bogorodice-filermose/> (pristupljeno 22. 03. 2024).

oreol, uz čiju unutrašnju ivicu ide tanka zlatna tordirana žica. Cijela površina ikone okovana je zlatnim okovom, ukrašenim dragim kamenjem (rubini, safiri, brilijanti). Oreol sačinjava posebni dio urađen na zlatnu površinu ikone preko zraka od bijelog kloaziranog emajla (vjerovatno kraci malteškog krsta). Ukrašen je bordurom od 232 inkrustirana dijamanta različitih veličina. Odora Bogorodice takođe je aplicirana u zlatu i ukrašena je dragim kamenjem. Dvoredna bordura na dekolteu, na gornjoj sadrži 18 dijamanta i 1 špliter s desne strane, a na donjoj 29 dijamanta i po jedan špliter na obje strane. Površina između bordura ukrašena je sa 4 safira optočena dijamantima. Krajnji lijevi, optočen je sa 16 bezbojnih dijamanta. Oko drugog safira s lijeve strane je 19 dijamanta, koji po veličini variraju. Ikona je nastala u Jerusalimu tokom XII vijeka, od strane nepoznatog autora. Rađena je tehnikom ulje na platnu, a dimenzije su 50.4 x 39.7 cm.⁵⁷

foto: *Bogorodica Filermosa*, autor nepoznat

Ikona Četrdeset mučenika

Nastala je tokom XVIII vijeka u slikarskoj školi Dimitrijević-Rafailović.⁵⁸ U središnjem pravougaonom prostoru, omeđen blago prifilisanim ramom izdubljenim u masi drvene table, centralno mjesto zauzima 40 mučenika, nagih do pojasa, u oker bijelim pantalonama, na plavo sivom ledu. Sa desne strane od centralne grupe naslikan je nadzornik, u momentu kada je skinuo crvenu haljinu koji se sprema da im se pridruži. On je odbacio mač, sa crveno sivim balčakom, i crvenim koricama, i koplje. Na lijevoj strani ikone prikazana je stilizovana arhitektura sa vratima, topli amam. Polunaga prilika, koja je upravo zakoračila kroz vrata, predstavlja jednog od 40 mučenika koji nije mogao izdržati hladnoću. Brdoviti pejzaž u pozadini islikan je okerom i cinoberom sa kamenjem

⁵⁷ *Bogorodica Filermosa*, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 3024.

⁵⁸ Škola je osnovana u Risnu od strane Dimitrija Daskala u drugoj polovini XVII vijeka. Dimitrije je bio poznat kao vrsan ikonopisac i njegova djela krase crkvu sv. Petra i Pavla u Risnu (ikona Isusa Hrista), crkvu sv. Nikole u manastiru Dubočica kod Pljevalja (ikonostas), crkvu sv. Luke u Kotoru (*Nedrijemano oko* i *Gostoljublje Avramovo*), manastir Moraču (*Uspenje Bogorodice*) i dr. Njegova četiri sina su nastavili slikarski zanat i po ocu su nazvani Daskalovići ili Dimitrijevići. Najpoznatiji od njih je Rafailo. Naslikao je ikone u manastiru Piva (*Sv. Nikola sa Tri jerarha*, sv. Jovana Preteče sa scenama iz života), manastiru Savini (*Uspenje Bogorodice*) i dr. A. Čilikov, *Ikone u Crnoj Gori*, Podgorica 2014, str. 98-115.

podvučenim potezima sivo bjele boje. Sasvim gore, u oker ružičastom segmentu neba, polukružnog oblika sa oker zvjezdama, naslikan je Hrist u poprsju, u crvenom hitonu i plavom himationu, sa zlatnim oreolom oko glave, kako blagosilja mučenike. Inkaarnati su obrađeni bijelom, za osvijetljena mjesta i zelenkasto sivim sjenkama. Različitim položajima tijela mučenika želi se sugerisati njihovo psihičko stanje. Posebno se naglašava struktura tijela. Kose su smeđe, oči naznačene sa po jednom tamnom tačkom. Kolorit je svjetao, kombinovan sa oker, bijelom i maslinastom bojom. Rađena je tehnikom tempera na dasci. Njene dimenzije su 24 x 31 cm.⁵⁹

foto: Četrdeset mučenika,
škola Dimitrijević-Rafailović

foto: Hristos,
škola Dimitrijević-Rafailović

Ikona Hristos

Centralna figura Hrista smještena je u prostoru ovičenom cinober bordurom. Pozadina je nekada, sudeći po ostacima bila zelena i zlatna. Frontalna figura Hrista odjevena je u cinober hiton i plavosivi himation. Hristos desnom rukom blagosilja, lijevom, skrivenom ispod himationa, pridržava cinober jevanđelje zatvorenih korica. Nabori himationa su naznačeni bijelom. Lijevo i desno od Hrista naslikani su: lijevo – ženska i muška glava, desno – muškarac kao starac sa bradom i jedna ženska glava. Oreoli su izvedeni jednostrukom tankom ugrebenom linijom. Od figura prikazanih iznad Hrista, ostao je samo crtež. Hristov inkarnat je urađen u sivobijeloj i bijeloj na najosvjetljenijim partijama i maslinastoj za sjenke. Ikona je rađena tehnikom tempera na dasci, a dimenzije su 35 x 25.7 cm. Nastala je u Slikarskoj školi Dimitrijević-Rafailović.⁶⁰

⁵⁹ Četrdeset mučenika, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 265.

⁶⁰ Hristos, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 415.

Slika Sveta porodica

U nedefinisanom, smeđe zelenom prostoru, ispred arhitekture od koje se, u gornjem lijevom uglu, vidi dio stuba, a u donjem desnom dio kamene klupe, smještene su tri figure. Lijeva figura ima oreol oko glave i predstavlja Bogorodicu. Sjedi na kamenoj klupi, obučena je u ružičasto smeđu haljinu i tamno zeleni ogrtač koji joj preko lijevog koljena pada na tlo. Desnu ruku podigla je do visine ramena i u šaci drži đerdan. Lijevom rukom pridržava nagu, stojeću, dječju figuru koja predstavlja Isusa Hrista. Glava Bogorodice lagano je nagnuta prema Hristosu, a pogled joj je sumjeren prema gore. Hristos se desnom rukom oslanja na rame Bogorodice, a desnom drži đerdan. Na desnoj strani, malo povučena unazad, koloristički i svjetlosno tamnija, nalazi se polufigura sveca sa oreolom oko glave i sijede brade. Svetac je obučen u tamno zeleni kostim, a preko lijeve ruke i koljena pada mu smeža draperija. Desnom rukom pridržava štap na čijem se vrhu nalaze forme u obliku svjetova. Sliku je radio Tripo Kokolja, a njegova signatura *Cocglia* nalazi se u donjem desnom uglu.⁶¹ Koristio je tehniku ulje na platnu. Dimenzije slike su 64 x 50 cm.⁶²

foto: Sveta porodica,
Tripo Kokolja

Slika Sveta porodica

Na slici se vide Bogorodica, mali Hrist i Sveti Jovan. Smješteni su u nedefinisanom ambijentu u kojem se izdvajaju dijelovi arhitekture na desnoj strani i nekoliko zelenih draperija sa obje strane. Pozadina, koja prema desnoj strani odozgo ima svjetlosne zrake, je oker žuta. Grupi se pridružuje Svetitelj dat u pozadini. Figura Hrista smještena je na bijeloj draperiji, u krilu Bogorodice. Mali Sv. Jovan igra se sa jagnjetom, a smješten je prema donjem lijevom rubu slike. Karakteristično na Bogorodici je jedva primjetni oreol, ružičasta haljina i zeleni ogrtač. Sjedeća figura Svetitelja data je u tamnijim tonovima, a karakteriše je kosa i brada, narandžasti inkarnat i smeđe draperije sa žutim i sivo plavim detaljima. Hrist je dat u sivo zelenoj haljini sa spojenim rukama i savijenim nogama u koljenu. Autor slike je Tripo Kokolja koji je koristio tehniku tempera na dasci. Njegov

⁶¹ Tripo Kokolja (1661 – 1713) spada u najbolje barokne slikare Boke Kotorske, a njegove kompozicije u Gospo od Škrpljela i danas ostavljaju bez daha. On je prvi koji u naše barokno slikarstvo unosi bogatu biljnu dekoraciju s kotaricama cvijeća i mrtvom prirodom. Kokolja slika u duhu mletačkog baroka. P. Mijović, *Umjetničko blago Crne Gore*, Titograd 1980, str. 181.

⁶² *Sveta porodica*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 200.

potpis *Cocoglia* nalazi se u donjem desnom uglu. Slika je nastala krajem XVII vijeka. Dimenzije rada su 35 x 29.5 cm.⁶³

foto: *Sveta porodica*,
Tripo Kokolja

Običaji sahranjivanja

Različite kulture, koje su bile prisutne u crnogorskoj prošlosti, ostavljale su za sobom i različite kulturološke prakse. Naime, načini ophođenja i odnosa prema pokojnicima uvijek su bili blisko vezani za vjerovanja i životne prakse raznih kultura i zajednica koje su živjele u prošlosti i bile reprezent svog vremena. Tako su iza kultura, koje nedvosmisleno poznajemo iz crnogorske prošlosti, ostajali dokazi koji svjedoče o funeralnim ritualima. Kroz vijekove, pa i milenijume, prisutni su reprezenti različitih oblika sahranjivanja, koji su obilježili različita vremena, narode i kulture. Narodni muzej Crne Gore baštini različite primjere kuluroloških derivata koji se direktno odnose na običaje sahranjivanja, od ranih gvozdendopskih grobova, do savremene sahrane koja se datuje dva vijeka unazad.

Staklena i kamena urna

Staklena urna je trbušastog oblika, fragmentovanog oboda s dvije široke vertikalne, profilisane drške. Urna je rađena od zelenkastog stakla i ima neznatno uvučeno dno.⁶⁴ Kamena urna, koničnog oblika sa ravnim poklopcem i tri olovne spojnice. Tragovi

⁶³ *Sveta porodica*, Inventar Umjetničkog muzeja, inventarni broj 201.

⁶⁴ *Urna staklena*, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 81.

klesanja su jasno vidljiva i sa spolje i sa unutrašnje strane.⁶⁵ Sahranjivanje se vršilo tako što se tijelo umrlog kremiralo, a zatim se pepeo presipao u staklenu urnu. Ta urna bi se smjestila u kamenu urnu sa poklopcem i kao takva spustila u grob.

foto:
a. Staklena urna
b. Kamena urna

Nadgrobni spomenik sa prikazom Merkur

Nadgrobni kameni spomenik potiče iz II-III vijeka n. e. i pronađen je na Duklji. U gornjem dijelu spomenika prikazan je rimski bog Merkur. Merkur je bog trgovine i putovanja, glasnik bogova i vodič duša u podzemni svijet. Jedan je od 12 bogova rimskog panteona. Figura boga okrenuta je *en face*. U lijevu ruku drži kaducej (štap sa dvije isprepletane zmije, koji predstavlja simbol mira i harmonije, kao i trgovine), a desnom se oslanja na štap. Na glavi nosi šešir sa krilima – petalos. Visina figure je 37 cm. Donji dio spomenika nije ornamentisan.

foto: Nadgrobni spomenik sa prikazom boga Merkura

Sarkofag

Kameni sarkofag sa poklopcem na dvije vode i klesanim zaobljenim ispupčenjima na krajevima, skoro do visine krova. Sarkofag je bez ikakvih plastičnih ukrasa. Na poklopcu su ispisana početna slova sakralne formule D. M. S. koja se počinje upotrebljavati od Avgustovog doba. D(is) se nalazi na ugaonom ispupčenju, M(anibus) na sredini bočne ivice poklopca i S(acrum) na drugom ugaonom ispupčenju.⁶⁶ Na sredini sarkofaga je u pravougaoniku veličine 50.5 x 35.5 cm oivičenom pločastom trakom širine 4cm monumentalnim rimskim pismom ispisan sljedeći natpis: P. CORNELIO / IVLIO QVI

foto: Kameni sarkofag

⁶⁵ *Urna kamena*, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 151.

⁶⁶ *Sarkofag*, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 149.

VIXIT / AN LV IVLIA ET / IRENE FILLAS / PATRI PIENTIS / SIMO⁶⁷. Sarkofag je pronađen u zemlji u Zagoriču 1904. godine, kada je jedan seljak iz Pipera prilikom obrađivanja zemlje udario ralom u njega. Sarkofag je kupio tadašnji kapetan Niko Stankov Martinović u želji da mu posluži kao grobnica. No, država je izvršila eksproprijaciju sarkofaga, a Martinović je kao nadoknadu dobio 1050 perpera.⁶⁸

Balzamarijum

Dugi stakleni balzamarijum, vretenastog oblika, s dugim uzanim vratom i fragmentalno razvraćenim obodom. Balzamarijum je pronađen 1938. godine u budvanskoj nekropoli, prilikom kopanja temelja za hotel Avala.⁶⁹ Prema jednom tumačenju, balzamarijumi su se koristili za sakupljanje suza i ta vrsta se zvala lakrimarijum (*lacrima* – suza). Naime, kada bi ženskoj osobi preminula voljena osoba, ona bi prilikom žalosti sakupljala suze i čuvala ih kao uspomenu na preminulog.

foto:
Balzamarijum

Antropomorfna vaza sa predstavom Janusa

Antropomorfna vaza od pečene zemlje sa profilisanim cilindričnim vratom, razvraćenim obodom i visokom prstenastom stopom. Vaza je data u obliku ljudske glave sa dva lica. Sa jedne strane je lice starca sa bradom, a sa druge lice mlade osobe. Površina je presvučena crnim firnisom.⁷⁰ Najvjerovatnije se radi o rimskog bogu sa dva lica – Janusu. To je bog početka i kraja svih stvari, a po njemu se naziva mjesec januar. Prikazivan je sa dva lika, okrenuti jedan drugome sa suprotne strane, tako da jedan gleda na početak, a drugi na kraj. U ovom slučaju, mlada osoba gleda ka početku, dok starac sa bradom gleda ka kraju. Vaza je pronađena u jednom grobu budvanske nekropole, budući da je običaj nalagao da se uz pokojnika u grob pohranjuju razni predmeti, jer se smatralo da će mu biti od koristiti u zagrobnom životu.

foto:
a. Lik starca sa bradom,
b. Lik mlade osobe

⁶⁷ Prevod: *Vrlo pobožnom ocu P. Korneliju Juliju, koji je živio 55 godina, podigoše kćeri Julija i Irena.*

⁶⁸ Đ. Batrićević, *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori*, Cetinje 1998, str. 59–60.

⁶⁹ *Balzamarijum*, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 76.

⁷⁰ *Vaza antropomorfna*, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 53.

foto:
 a. Konjanik i jelen, fotogrametrija
 b. Stilizovani krst, fotogrametrija

Stećak sa konjanikom

Na dužoj bočnoj strani, prikazana je scena antropomorfne figure koja jaše konja. Nasuprot te cjeline, prikazan je jelen sa visokim rogovima. Antropomorfna figura ima ispruženu desnu šaku, koju pokazuje u pravcu jelena. Šaka je predimenzionirana u odnosu na ostatak tijela. Konj, koji nosi čovjeka, ima naglašen rep u vidu naglašenog proširenja. Cijela scena je oivičena trakastom bordurom. Na drugoj dužoj bočnoj strani, centralnu predstavu zauzimaju četiri „niše“ oivičene trakom. Iznad scene prikazana je kontinuirajuća vitica sa trolisnicama i četvorolisnicima. Scena je oivičena trakastom bordurom. Na užoj bočnoj strani, prikazana je varijanta stilizovanog krsta, sa izvedenom kružnicom u sredini, iz koje se šire kraci koji imaju dodatno izvedene unutrašnje, jednostavne trake. Na drugoj užoj bočnoj strani, prikazana je varijanta stilizovanog krsta. U sredini se nalazi izvedena kružnica, iz koje se na sve četiri strane šire po četiri kraka, čiji su završeci kukasto uvijeni.⁷¹

Stećak sa antropomorfnom figurom

Kameni stećak koji se u arheološkoj tipologiji karakteriše kao stećak sljemenjak, jer se njegov gornji dio završava u bikonusnom obliku koji podsjeća na krov (sljeme). Ukrašen je sa sve četiri strane, u donjem dijelu je manjih dimenzija dok se u gornjem dijelu širi. Na jednoj od širih bočnih strana naglašene su niše koje podsjećaju na elemente iz crkvene arhitekture, kolonade stubova sa voltovima, iznad čije se predstave vidi sedam uklesanih kružnica približno sličnih dimenzija. Tu predstavu nadvisuje

foto:
 a. Antropomorfna figura
 b. Kolonada stubova

⁷¹ Stećak se nalazi u lapidarijumu Biljarde.

reljefno naglašena cik-cak linija iznad koje je, takođe, primjetne blago ispupčeno pet kružnica. Na drugoj dužoj bočnoj fragmentovanoj strani, u donjoj zoni su prisutni nejasno vidljivi elementi uslijed erozivnosti kamena. U gornjem dijelu nalaze se dvije reljefno izvedene cik-cak trake, iznad kojih je pravougaona uska bordura u koju su uklesane kružnice. Na jednoj od užih bočnih strana, vidljive su tri uklesane kružnice, postavljene u dva reda gdje gornja kružnica simetrično stoji iznad donje dvije. Na drugoj užoj bočnoj strani prisutna je stilizovana antropomorfna figura sa raširenim rukama, koja oko glave ima predstavu nalik oreolu koja se trakasto širi, nalik na isijavanje.⁷²

Floralna nadgrobna ploča

Kamena muslimanska nadgrobna ploča iz južnog dijela Skadarskog jezera. U donjem dijelu ploče nalazi se veliki korijen iz kojeg se pruža šest stabljika. Iz četiri stabljike, dvije sa lijeve i dvije sa desne strane nije prikazan razvijen cvijet, već samo pupoljci. Preostale dvije stabljike predstavljene su kako nastavljaju rast ka gornjem dijelu ploče i iz njih se razvijaju po četiri nove stabljike. Od tih novih stabljika, po dvije sa obje strane su sa pupoljcima. Jedna stabljika sa lijeve i jedna sa desne strane se spajaju po sredini ploče i dobijaju zajednički četvorolatični floralni prikaz. Preostale dvije stabljike nastavljaju da rastu ka vrhu ploče, đe se spajaju i zajedno stvaraju floralni motiv sa četiri latice. Ploča je fragmentovana u gornjem desnom dijelu, pri čemu nedostaje završetak cijele predstave. Česta je praksa da se ovakva vrsta nadgrobnog spomenika nađe u kontekstu podnožnog obilježja groba, gdje bi gornji (uzglavni) bio drugačije ukrašen. Takvi grobovi su po tome sudeći, imali dva nadgrobna spomenika *nišana*.⁷³

72 foto: Floralna nadgrobna ploča

Grob vladike Danila Petrovića – Njegoša

Grob crnogorskog vladike i rodonačelnika dinastije Petrović – Njegoš nalazi se na Orlovom kršu i jedan je od sakralnih spomenika koji pripadaju Narodnom muzeju. Napravljen je povodom proslave 200 godina od Danilovog preuzimanja vlašićanskog položaja. Idejni projekat je izradila italijanska kraljica Jelena Savojska, a njegovu arhitektonsku razradu napravio je francuski arhitekta Fuše. Radovima je rukovodio inženjer Andrija Radović. Izgrađen je od kamena sa Ljubovića, a majstori su bili sa Korčule i iz Crne Gore. Mauzolej se sastoji iz dva dijela, grobnice i baldahina. Na kamenom postamentu se nalazi grobnica u obliku sarkofaga sa krstom. Na ploči su isklesani simboli duhovne i svjetovne vlasti. Na prednjoj strani ugrađen je bronzani medaljon vladike Danila, rad francuskog vajara Votijera. Iznad grobnice je baldahin sa četiri vitka stuba. Po

⁷² Isto.

⁷³ *Floralna nadgrobna ploča*, Inventar Arhivskog muzeja.

sredini lukova baldahina isklesani su različiti grbovi: porodični grb dinastije, vlašičanski i državni. Unutrašnjost baldahina je plave boje sa zlatnim zvijezdama, što predstavlja zvjezdano nebo.⁷⁴

foto: Grob vladike
Danila Petrovića – Njegoša

Pisani tragovi na tlu Crne Gore

Pisana riječ prisutna je na teritoriji Crne Gore još od VI vijeka p.n.e, kada su Grci osnovali svoj emporijum u Budvi i donijeli grčko pismo. Vjekovima kasnije, sa dolaskom Rimljana, grčki jezik dobija konkurenciju u latinskom, koji polako postaje dominantan na cijeloj teritoriji Crne Gore, od primorja pa do sjevera (Municipijum S). Dominacija latinskog jezika počela je da slabi sa pojavom Slovena, u VI-VII vijeku n.e, koji su preplavili prostore Balkana. Ubrzo su Sloveni, zahvaljujući radu solunske braće Ćirila i Metodija dobili i svoje pismo – glagoljicu, a kasnije ćirilicu. Posljedni uticaj stiže od Osmanlija, koji su od XV vijeka počeli da uspostavljaju kontrolu nad Crnom Gorom i sa sobom donose arapsko pismo.

Kamena ara posvećena Neptunu

Zavjetna ara od bijelog krečnjaka, posvećena Neptunu, bogu mora. Slova na njoj su klesana rustikalnom kapitalom neujednačene veličine redova i širine slova. Krajnje O u prvom redu i slovo V u trećem su nepotpunog oblika jer je tu stranu, izloženu bujici s gornjeg dijela toka rijeke

74 M. Jovičević, T. Pejović, M. Lompar, *Cetinje*, Cetinje 1986, str. 110. Mauzolej vladike Danila je jedan od tri mauzoleja koji se nalaze u sklopu Narodnog muzeja. Druga dva su Njegošev mauzolej na Lovčenu i Muzej crnogorskih vladara – Dvorska crkva na Ćipuru, u kojoj su sahranjeni kralj Nikola, kraljica Milena i gospodar Crne Gore i osnivač Cetinja Ivan Crnojević.

u dugom vremenu, voda erodirala. Zbog čega je i akroterija, s gornje strane, erodirana u mjeri da je reljefni medaljon na njoj očuvan samo djelimično. Očigledno je da je slova klesao nevjest majstor. Natpis je klesan u osam redova neujednačene visine, širine i oblika slova. Na aru stoji natpis: NEPTVNO / SACRVM P / ERICVLORV / M ABSOLV / TORI PETRO / NIVS ASPE / R V(otum) S(olvit) / L(ibens) A(nimo). To bi u prevodu značilo: Neptunu spasiocu od smrtne opasnosti, posvetio je Petronije Asper s radosnom mišlju. Pronađena je 2003. godine, a potiče iz II ili III vijeka nove ere.⁷⁵

foto: Kamena ara posvećena Neptunu

Miroslavljevo jevanđelje

Jevanđelje je nastalo u crkvi sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju krajem XII vijeka. Naručeno je od strane humskog kneza Miroslava, brata Stefana Nemanje. Pisano je staroslovenskim jezikom, na bijelom, tankom pergamentu, a ima ukupno 181 list, veličine 41.5 x 28.4 cm, sa tekstem pisanim u dva stupca. Jevanđelje je poznato zbog svojih minijatura, kojih ima ukupno 296. Na tekstu su radila dva pisara sa različitim pravopisom. Veći dio teksta uradio je anonimni pisar (zetsko-humskim pravopisom), a manje djelove Gligorije Dijak (raškim pravopisom). Smatra se da je jevanđelje nastalo kao rezultat simbioze staroslovenskih tradicija i zapadnih kulturnih uticaja.⁷⁶

 foto: Fototipsko izdanje Miroslavljevog jevanđelja

Oktoih petoglasnik

Crnojevića štamparija počela je sa radom 1493. godine, kada je Đurađ Crnojević donio štamparsku presu iz Venecije. To je bila je prva ćirilična štamparija kod Južnih Slovena, a druga kod Slovena uopšte. U njoj je jeromonah Makarije do 1496. godine štampao pet inkunabula: Oktoih prvoglasnik, Oktoih petoglasnik, Trebnik, Četvoroevanđelje i Psaltir sa posledovanjem. Najljepša knjiga je Oktoih petoglasnik, budući da je jedina ilustrovana

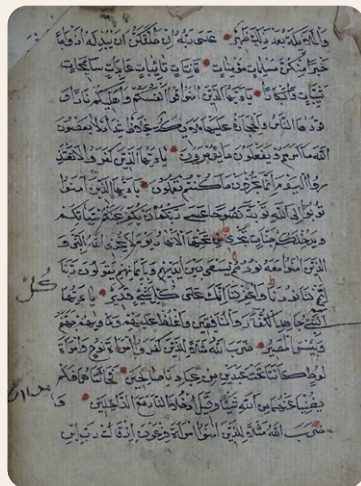
⁷⁵ J. Martinović, *Antički natpis u Crnoj Gori*, Podgorica 2011, str. 130-131. Kamena ara se nalazi u Istorijском muzeju.

⁷⁶ S. Ćirković, D. Bogdanović i dr, *Istorija Crne Gore knjiga 2, tom 1*, Titograd 1970, str. 96-101. Bibliotečko-arhivsko odjeljenje posjeduje fototipsko izdanje Miroslavljevog jevanđelja iz 1897. godine. Inventarni broj A2026.

četinjska inkunabula. Na njenim ilustracijama se može vidjeti kako su izgledali dvor Ivana Crnojevića i Cetinjski manastir na Čipuru. U muzeju se čuva jedna od šest ilustracija i to *Predanje Hristovo*. Sve do sada pronađene ilustracije imaju identičan ram, dok se u unutrašnjem polju mijenjaju kompozicije. Unutrašnje polje komponovano je u formi kvadrata i polukruga nad njim. Kvadrat simboliše zemaljski, a polukrug nebeski prostor.⁷⁷ Ispod unutrašnjeg polja nalazi se dvoglavi orao – grb Crnojevića, iz kojeg proističu floralni elementi, koji krase ram ilustracije. Iznad unutrašnjeg polja se vidi anđeo koji bježi od zmaja u zagrljaj lavu. U čoškovima ilustracije prikazani su jevanđelisti: Jovan (gore lijevo), Mateja (gore desno), Luka (dolje lijevo) i Marko (dolje desno). U unutrašnjem polju ilustriran je poljubac kojim je Juda Iskariotski pokazao Isusa Hrista rimskim vlastima. U dnu se vidi apostol sv. Petar koji odsijeca uvo Malkiju, služi velikog sveštenika. U pozadini kompozicije nalazi se šest figura koje pokušavaju da uhvate Isusa, dok iznad kompozicije stoji staroslovenski ćirilčni natpis *Predanje Hristovo*.⁷⁸

foto: Ilustracija *Predanje Hristovo*

Prepis Kurana

Potpuno vokaliziran arapski tekst, pisan dosta lijepim pismom, tzv. „neshi“, na finom starinskom papiru „abadi“. Na početku nedostaju tri lista, a dalje i po više njih. Ti listovi su kasnije dopisani nevještom rukom na prostijem papiru, kojim su krpljene i rupe na pojedinim listovima. Uvezen u mrku marokansku kožu (*maroquin*), a na obje korice utisnut po jedan ukras u reljefu. Format knjige je 13 x 19 cm, a rubovi su zaobljeni. Djelo je prepisano od strane Mehmeda Mustafe 994. godine po hidžri, odnosno 1586. godine hrišćanske ere.⁷⁹

foto: Jedna od stranica Kurana

Arapski natpis na jataganu

Jednosjeklo povijeno sječivo, kojem je sa obje strane po čitavoj dužini tuširan cvjetni ornament. Sa jedne strane, ispisan tekst: 1198. *Izradio Ibrahim, vlasnik Ahmed aga. Život*

⁷⁷ B.Borozan, *Sakriveni iskaz gravure iz cetinjskog Oktoiha*, Matica br. 44, str. 620.

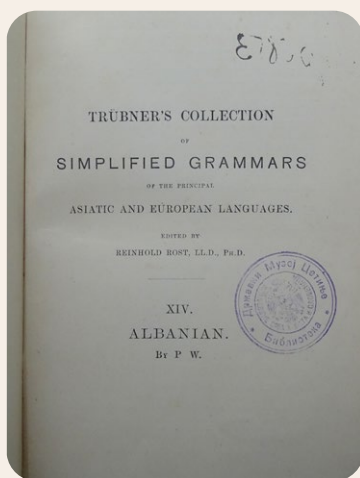
⁷⁸ Ilustracija se nalazi u Bibliotečko-arhivskom odjeljenju.

⁷⁹ *Kuran* se nalazi u Bibliotečko-arhivskom odjeljenju.

nije ono što ostaje na ovom svijetu. Jad je, pak, to što svijet ostaje onom koji pretekne. Ovaj svijet je prijatan, a kad smrt dođe treba se s njim rastati. Parazvana na dršci od mesinga, horizontalno postavljena prstenom i tordiranom žicom podijeljena na dva polja sa po tri reda kružića od tordirane žice. Drška je od bijele kosti, a sječivo dužine 53.4 cm. Jatagan je iskovan 1783. godine.⁸⁰

7 foto: Jatagan sa arapskim natpisom

Albanska gramatika iz 1887. godine

Dvorska biblioteka u svom fondu posjeduje knjigu *Grammaire Albanaise* iz 1887. godine. Knjiga je štampana u Londonu, na francuskom jeziku, kao dio edicije *Pojednostavljeni gramatički principi za azijske i evropske jezike*. Ova gramatika svjedoči da su pojedini članovi vladajuće kuće Petrović – Njegoš i njihovi činovnici željeli da nauče osnove albanskog jezika, kako bi se sporazumijevali sa svojim albanskim podanicima.⁸¹

8 foto: Prva stranica *Grammaire Albanaise*

Muzički instrumenti

Tradicionalni muzički instrumenti i muzika u Crnoj Gori stvarali su se pod raznim uticajima, dok je istovremeno zadržana specifičnost muzičkog izraza. Instrumenti kao što su gusle, diple, duduk, nijesu vezane samo za jednu nacionalnu grupu, već se mogu naći u svim krajevima zemlje. Najbolji primjer je guslar Avdo Međedović iz Bijelog Polja, koji je od strane profesora sa Harvarda nazvan *balkanskim Homerom*. Narodni muzej posjeduje muzičke instrumente koji svjedoče da različite nacionalne grupe baštine iste muzičke predmete.

⁸⁰ *Jatagan*, Inventar Državnog muzeka, inventarni broj 469.

⁸¹ *Grammaire Albanaise*, Bibliotečko-arhivsko odjeljenje, inventarni broj 7850.

Gusle sa Crnogorcem

Gusle su izrađene od drveta. Sastoje se od zvučnog tijela – karlice i vrata – drške i glave. Preko kruškasto oblikovanog korita razapeta je sa prednje strane životinjska koža, na čijoj su sredini probušene rupe zbog bolje zvučnosti instrumenta. Na vratu, ispod glave je otvor za „ključ“ (navijač, zatežać), oko kojeg se zatežu strune od dlake konjskog repa. Drška je izrezbarena čitavom površinom u geometrijskom ornamentu, a iznad karlice je figura guslara i ćirilčni tekst *guslar 1922*. Drška gusala završava se figurom Crnogorca na konju. Gudalo je napravljeno od drveta, sa drškom u vidu aždaje. Gusle su nabavljene u Budvi.⁸²

foto: Gusle sa Crnogorcem

Gusle Carevi se otimlju o carstvo

Gusle su izrađene od drveta. Sastoje se od zvučnog tijela – karlice i vrata – drške i glave. Preko kruškasto oblikovanog korita razapeta je sa prednje strane životinjska koža, na čijoj su sredini probušene rupe zbog bolje zvučnosti instrumenta. Na vratu, ispod glave je otvor za „ključ“ (navijač, zatežać), oko kojeg se zatežu strune od dlake konjskog repa. Drška gusala ukrašena je cvjetnim ornamentima. Na koži su oslikane tri ljudske figure sa stisnutim pesnicama, spremi za borbu. To su tri brata Mrnjačevića - despot Uglješa (lijevo), kralj Vukašin (u sredini) i vojvoda Gojko (desno). Iznad tri figure nalazi se ćirilčni natpis u četiri reda *Carevi se otimlju o carstvo / Među se se hoće da pomore / Zlaćenima da pobodu noži / A ne znadu na kome je carstvo*. Autor je svakoj od tri figure dao tekst. Tako kralj Vukašin veli *Na mene je!* a despot Uglješa i vojvoda Gojko ponavljaju istu frazu *Nije, neg na mene!*⁸³ Na karlici je ćirilčnim pismom izrezbareno *Lj. P. sa krunom i godina 1926*. Između inicijala i godine perforiran je otvor

foto: Gusle Carevi se otimlju o carstvo

⁸² Gusle, Inventar Etnografskog muzeja, inventarni broj 74.

⁸³ Ova scena i stihovi preuzeti su iz narodne pjesme *Uroš i Mrnjačevići*.

u obliku krsta. Ostatak karlice izrezbaren je geometrijskim ornamentima različitih boja. Vrh drške se završava u vidu kozije glave. Gudalo je napravljeno od lučno savijenog gudala. Gusle su napravljene od strane Ljuba Plamenca iz sela Boljevići (Crmnica) 1926. godine.⁸⁴

Socijalističke gusle

Gusle su izrađene od drveta. Sastoje se od zvučnog tijela - karlice, vrata - drške i glave. Preko kruškasto oblikovanog korita razapeta je sa prednje strane životinjska koža, na čijoj su sredini probušene rupe zbog bolje zvučnosti instrumenta. Na vratu, ispod glave je otvor za "ključ" (navijač, zatezač) oko kojeg se zatežu strune.

Drška je bogato ukrašena izrezbarenim geometrijskim i biljnim ornamentima. Na njoj su u donjem dijelu dva kružna medaljona - jedan sa dvije petokrake zvijezde, a drugi sa likom Njegoša. U gornjem dijelu drške je osam medaljona, u kojima se nalazi lik Jospa Broza Tita (u sredini) okružen grbovima Jugoslavije (u vrhu) i šest republika. Oko ovog motiva su dva vijenca, koje drže ruke. Na samom vrhu gusala je petokraka zvijezda sa srpom i čekićem. Sa zadnje strane gusala, u centralnom medaljonu je ćirilični natpis *Tito* okružen sa dva vijenca i parolom *Proleteri svih zemalja ujedinite se*. Šest medaljona je oslikano u bojama zastava jugoslovenski republika, a u osmom (najvećem) je oslikana jugoslovenska zastava. Medaljoni su, takođe, okruženi sa dva vijenca, a u vrhu je crvena petokraka, ali bez srpa i čekića. Lijevo i desno od drške (sa obje strane) su izvedene dvije jugoslovenske trobojke. Na karlici je iscrtana mapa Jugoslavije. Dodatni ukras na guslama su dva lanca od drveta. Gudalo je napravljeno u obliku zmijske. Gusle su nabavljene na Cetinju.⁸⁵

foto:
Socijalističke gusle

foto:
Diple sa mijehom

Diple sa mijehom

Diple se sastoje od dva dijela - donji dio je mijeh od jagnjeće kože, a gornji svirala od drveta. Sama svirala je iz dva dijela, od dvije različite vrste drveta. Donji dio je širi i u njega se umeće mijeh, a gornji, u koji se duva, je uži i ima 12 rupica za prste (u šest redova po dvije). Na

⁸⁴ Gusle, Inventar Etnografskog muzeja, inventarni broj 74.

⁸⁵ Gusle, Inventar Etnografskog muzeja, inventarni broj 82.

jednom dijelu mijeha umetnut je drveni izduvač vazduha, dužine 7 cm. Diple su čitavom površinom bogato ukrašene sitno izrezbarenim geometrijskim i biljnim ornamentima i sa jednom predstavom muškog lika.⁸⁶

Diple zumare

Diple - zumare su izrađene od dvije vrste materijala, metala i kosti od roga. Metalni dio čine dvije metalne cijevi koje su pri vrhu i dnu vezane žicom i međusobno zalivene katranom. Drugi dio je od kosti u obliku trube, sa nazubljenim obodom. Gornji dio u koji se duva ima 10 rupica za prste (u pet redova po dvije). Diple su nabavljene u Krajini na Skadarskom jezeru.⁸⁷

foto:
Diple zumare

Duduk

Duduk je izrađen od trske, valjkastog oblika. U gornjem dijelu, u koji se duva, ima jedan otvor, a u donjem dijelu je pet rupa za prste. Ukrašen je oslikanim geometrijskim ornamentima. Duduk je nabavljen u Gusinju.⁸⁸

foto:
Duduk

⁸⁶ Diple sa mijehom, Inventar Etnografskog muzeja, inventarni broj 83.

⁸⁷ Diple zumare, Inventar Etnografskog muzeja, inventarni broj 101.

⁸⁸ Duduk, Inventar Etnografskog muzeja, inventarni broj 103.

Trgovina

Primorski gradovi Crne Gore koji izlaze na Jadransko more, gotovo dva i po milenijuma aktivno učestvuju u mediteranskoj trgovini. Od emporijuma u Budvi preko Risna, Kotora, Bara, Ulcinja i, pred kraj srednjeg vijeka, Herceg Novog nezaobilazne su stanice u razmjeni dobara između Mediterana i unutrašnjosti Balkana. Sa razvojem trgovine, dolazi do interakcije između različitih kultura, što je dodatno obogatilo multikulturalnost Crne Gore. Na njenoj teritoriji pronađeni su brojni predmeti koji svjedoče o trgovačkim konekcijama sa drugim krajevima poznatog svijeta, a neki od njih se čuvaju i u Narodnom muzeju.

Rimski aureus

Zlatni rimski aureus (lat. *aurei* – zlatan) iz perioda vladavine Nerona (54 – 68) kovan je između 66. i 67. godine. Teži oko 7.2 grama i za jedan aureus se moglo dobiti 25 denarijusa (srebrenjaka). Na aversu je prikazana glava cara Nerona sa lovorovim vijencem okrenuta u desnu stranu. Glavu okružuje latinski natpis IMP NERO CAESAR AVGVSTVS (lat. *Imperator Nero Caesar Augustus* – Car Neron Cezar Avgust). Na reversu prikazan je vrhovni rimski bog Jupiter, koji sjedi na tronu i nosi dugu tuniku. U desnoj ruci drži munju, a u lijevoj koplje. Desno od njega stoji natpis CVSTOS (lat. *custos* – stražar), dok se lijevo od njega vide samo djelovi natpisa IVPPIETER (lat. *Iuppiter* – Jupiter). Novčić je kovan u Rimu i danas je veoma rijedat i vrijedan.⁸⁹

foto:
a. Rimski aureus, avers
b. Rimski aureus, revers

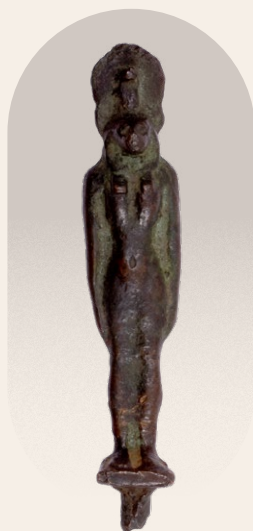

foto:
Figura
egipatske
boginje

Figura egipatske boginje

Bronzana figura dužine 12 cm, koja predstavlja boginju Sekhmet, a prikazana je sa glavom lava i tijelom žene. Iznad glave nalazi se solarni disk iz kojeg se nadvisuje kobra. Ruke su pribijene uz tijelo, a cijela figura se nalazi na postolju sa usadnikom. Sekhmet je u egipatskog mitologiji ćerka boga Ra i smatra se da je osvetoljubiva manifestacija Raove moći. Važila je i za boginju rata, medicine, kao i za solarno božanstvo. Prisustvo ovog predmeta govori o povezanosti gradova crnogorskog primorja sa ostalim djelovima Rimskog carstva.⁹⁰

⁸⁹ Novčić se nalazi u Istorijskom muzeju.

⁹⁰ Bronzana figura, Inventar Arheološkog muzeja.

Amfora i flaša

Vretenasta amfora sa dugim cilindričnim vratom i dvije vertikalne, naspramno postavljene trakaste drške, napravljena je od crvenkasto pečene zemlje. Drške su oštećene. Kada je amfora pronađena, nedostajao je donji konični dio. Zahvaljujući konzervatorskom tretmanu amfora je tertirana do poboljšanja njenog izgleda i stanja, a restauriranjem se prikazao istinski oblik ovog keramičkog recipijenta. Amfora je visine 87 cm, a pronađena je u budvanskoj nekropoli 1938. godine. Ovaj tip amfora se koristio za prenos tečnosti, prije svega vina, maslinovog ulja, soli, garuma (vrsta sosa pravljenog od ribe)... Dešavalo se da arheolozi pronađu neotpečaćene amfore, u kojima i dalje stoji vino ili maslinovo ulje.⁹¹ Staklena flaša debelih zidova, cilindričnog oblika. Posjeduje dugi uzani vrat i dvije masivne profilisane trakaste drške. Površina flaše je ukrašena sa urezanim linijama iznad kojih se nalaze kose urezane kanelure, a ispod elipsasta udubljenja. Flaša je pronađena u Risnu prilikom iskopavanja mozaika 1931-1932. godine. Njena dužina je 24 cm. Rimljani su bili majstori za pravljenje proizvoda od stakla, što se vidi i po ovom predmetu. Flaše ovih dimenzija koristile su se za prenos i čuvanje kozmetičkih proizvoda (eterična ulja, pomade, parfemi...)⁹²

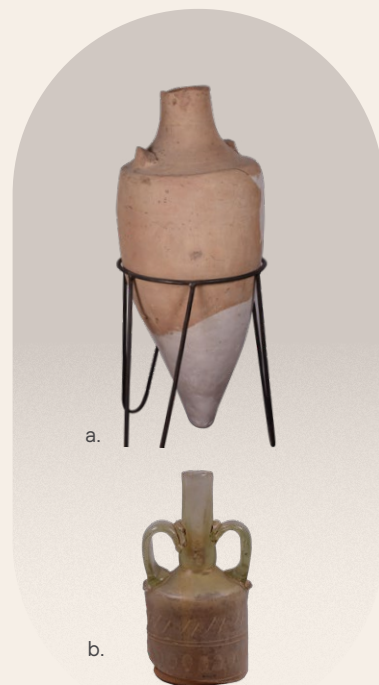

foto:
a. Amfora
b. Staklena flaša

Dinar kralja Dragutina

Srebrni dinar srpskog kralja iz dinastije Nemanjića Stefana Dragutina, kovan za vrijeme njegove vladavine 1276.-1282. godine. Novac potiče iz Brskova kod Mojkovca, poznatog srednjovjekovnog rudnika srebra. Na aversu novčića nalazi se lik Svetog Stefana, koji predaje zastavu Dragutinu. Lijevo i desno od figura stoji latinski natpis S STEFAN REX STEFAN što u prevodu znači *Sveti Stefan kralj Stefan*. Na reversu se nalazi lik Isusa Hrista okrenuta ka posmatraču. Hrist sjedi na prijestolu i drži jevanđelje. Sa lijeve i desne strane Isusove glave stoji natpis IC XC (grč. *Ιησους Χριστός*). Težina novčića je 2.12 grama, a prečnik 21 mm.⁹³

foto:
a. Srebrni dinar, avers
b. Srebrni dinar, revers

⁹¹ Amfora, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 137.

⁹² Flaša, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 78.

⁹³ Novčić se nalazi u Istorijskom muzeju.

Mletački solid

Standardni mletački bakreni novac u vrijednosti od dva solida. Kovan je između 1691. i 1709. godine. Teži oko 7 g, a prečnik je 28 mm. Na aversu je prikazan krilati lav, simbol Mletačke republike i njenog zaštitnika svetog Marka. Iznad stoji natpis na latinici SAN·MARC·VEN (lat. *Sancus Marcus Venet* – Sveti Marko od Venecije). Ispod lava je linija, koja ga dijeli od denominacije. Denominacija je napisana rimskim brojem II i nalazi se između dva cvijeta. Na reversu nalaze se dva cvijeta, jedan gore, jedan dolje, između kojih se nalazi latinični natpis u tri reda DALMA / E · T / ALBAN (lat. *Dalmatia et Albania* – Dalmacija i Albanija). Ova serija novčića se koristila u *Stato da Mar* (Država mora) odnosno u mletačkim posjedima u Dalmaciji i Albaniji. Ovaj novac je veoma čest, što govori o živoj trgovini između ovih krajeva i Venecije.⁹⁴

foto:
a. Mletački solid, avers
b. Mletački solid, revers

Zlatni osmanski kurus

Zlatni osmanski novčić iz vremena vladavine sultana Abdul Aziza (1861-1876). Po sredini aversa nalazi se sultanova tuga (pečat). Iznad tuge nalazi se sedam petokrakih zvijezda, a ispod lovorov vijenac. Između tuge i lovorovog vijenca nalazi se godina kovanja prikazana kao broj 2⁹⁵, što predstavlja 1862, odnosno drugu godinu vladavine sultana Abdul Aziza. Na reversu po sredini nalazi se arapski natpis na turskom jeziku *Neka bude pobjednik. Kovano u Konstantinopolju 1277*⁹⁶. Brojka 1277, predstavlja 1861. godinu po hidžri, to jeste godinu kada je sultan Abdul Aziz stupio na prijesto. Natpis i godinu okružuje lovorov vijenac, dok je u vrhu petokraka zvijezda. Težina novčića je 3.61 g, a prečnik 15 mm.⁹⁷

foto:
a. Osmanski kurus, avers
b. Osmanski kurus, revers

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Brojka je napisana cifrom ۲ što je istočnoarapska cifra za broj 2.

⁹⁶ Brojka je napisana cifrom ١٢٧٧ što je istočnoarapska cifra za broj 1277.

⁹⁷ Novčić se nalazi u Istorijskom muzeju.

Multikulturalizam u antici

Multikulturalizam nije karakterističan samo za savremeno crnogorsko društvo. Njegove početke nalazimo još u V vijeku p.n.e, kada su Grci na teritoriji današnje Budve osnovali emporijum (grad-pazarište), i tako uspostavili kontakt sa ilirskim plemenima u zaleđu. Vjekovima su Grci i Iliri živjeli jedni pored drugih, uživajući benefite trgovine. Sredinom II vijeka p.n.e. dolaze Rimljani, kao treći narod koji će se naseliti na teritoriji današnje Crne Gore. Sva tri naroda ostavili su za sobom tragove svoje civilizacije, što danas predstavlja neprocjenjivo kulturno blago Crne Gore.

Sjekira

Bronzana sjekira koja pripada albansko-dalmatinskom tipu. Sjekira ima horizontalno bušene ušice, jako izvijeno sječivo i primjećuje se jasno istaknuti trn sa donje strane sječiva. Na spoljnoj strani ušice nalaze se istaknuta, znatno grublja plastična rebra, dok je pomenuti trn kod ovih sjekira znatno manje naglašen. Ovaj tip sjekira u prvom redu se vezije za jadransko primorje i njegovo zaleđe, a prvi put se pojavljuje oko 1500 godine p.n.e, na početku razvijenog bronzanog doba.⁹⁸

foto:
Bronzana sjekira albansko-dalmatinskog tipa

Grčko-ilirski šlem

Ovakav bronzani šlem namijenjen je za borbu lako naoružanim vojnicima (pješadiji) i bio je privilegija ograničenog broja ratnika, koji su ih mogli priuštiti ili dobiti. Iskovan je iz jednog komada bronzine. Vrh šlema je ojačan sa dva istaknuta strukturalna "rebra" namijenjena da ublaže udarce mača i prelaze čitavom dužinom, dok je zadnja strana šlema služila kao zaštita za vrat. Sa prednje strane otvor za lice je četvrtast, odlikuje se odsustvom nosne zaštite i fiksne obrazne ploče. Ivice šlema su ukrašene delikatnim obrascem podignutih tačkica između dvije linije, reljefno prikazane. Na vrhu čela nalazi se dodatak koji je služio za pričvršćivanje grba, dok se na zadnjem dijelu kacige nalazi alka, koja je služila da se na nju stavi perjanica. Zanimljivo je da ostale kacige ovog tipa pronađene u Crnoj Gori nemaju tu vrstu alke. Grčko-ilirski šlem je nastao u sjevernoj Grčkoj, odakle se proširio širom Balkana, među Ilire. Šlem najvjerovatnije potiče iz IV ili V vijeka p.n.e.⁹⁹

foto:
Grčko-ilirski šlem

⁹⁸ *Sjekira*, Inventar Arheološkog muzeja.

⁹⁹ *Grčko-ilirski šlem*, Inventar Arheološkog muzeja.

Ilirski mač

Mač je napravljen od bronz, dužine 80 cm. Od kratkog rukohvata (drška) očuvan je samo metalni dio i nije poznato čime je drška bila obložena. Iznad rukohvata širi se polukružna krsnica (ručni branik), koja je trebala da štiti šaku od protivničkog sječiva. Na nakrsnici se nalaze dvije kružne perforacije između kojih je brazda. Sječivo je dužine 65cm, dok je vrh oštar, oko 15 cm dužine. Ovo sječivo se koristilo jednom rukom, dok se u drugoj držao štit. Zbog svoje dužine, bilo je predviđeno za blisku borbu, budući da je sličnih dimenzija kao rimski *gladius*.¹⁰⁰

 foto: Ilirski mač

Helenistička svjetiljka u obliku ljudskog stopala

Svjetiljka (žičak) je od žućkasto pečene zemlje. Svjetiljka je u obliku ljudske noge. Stopalo je prikazano obučeno u sandalu sa kaiševima, oslonjeno na ravni pravougaoni postament.¹⁰¹ Na zadnjoj strani, iznad pete, nalazi se jedna, dok se na disku nalazi sedam, kružno raspoređenih perforacija. Ovaj model lampe vezuje se za Izidin kult. Smatra se da donose sreću, a kada se nalaze u grobu imaju apotropejsku funkciju (odbijanje zlih duhova). Za ovu vrstu svjetiljke pravio se posebni kalup, koji se morao razbijati nakon pečenja, što je istoj povećavalo cijenu.

 foto:
Helenistička svjetiljka u obliku ljudskog stopala

 foto:
Rimska kocka

Rimska kocka

Kocka je napravljena od kosti. Stranice kocke su obilježene malim udubljenjima, koja su ograničena sa po jednim urezanim kružićem. Broj kružića na stranicama ide od jedan do šest. Iako je kockanje bilo zabranjeno, Rimljani su voljeli da kockaju, pogotovo pripadnici nižih društvenih slojeva i vojnici.¹⁰²

¹⁰⁰ Ilirski mač, Inventar Arheološkog muzeja.

¹⁰¹ Žičak, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 41.

¹⁰² Kocka, Inventar Arheološkog muzeja.

Rimska pločica

Reljefna pločica pravougaonog oblika, dimenzija 9 x 15 cm. Napravljena je od suvo pečene zemlje, a presvučena je crnim firnisom radi zaštite. Na ploči je predstavljen imperator prilikom trijumfa.¹⁰³ On se vozi u kočijama i sa desnom rukom pozdravlja okupljene vojnike i građane. U prvom planu, osim imperatora, vide se četiri figure, dok se u pozadini naziru vojnici, konji i oružje. Desno od imperatora, veoma blizu njegove glave, nalazi se krilata ljudska figura, *genije pobjede*. Pretpostavka je da scena simbolizuje običaj *memento mori* (upamti da si smrtan), koji je nekada praktikovan prilikom trijumfalne ceremonije.

foto:
Rimska pločica

Zlatna fibula

Fibula je krstoobrazna, bez igle i sa kratkim uzdignutim lukom. Početak luka je usađen u sredinu poprečnog kraka krsta, koji se završava većim kupastim ukrasima, odvojenim od luka volutama čiji visočiji dio počinje od luka. Ukrasi su od voluta odvojeni komadima tordirane žice aplicirane oko kraka krsta. Čeoni kupasti ukras je apliciran na sami početak luka, od kojeg je odvojen komadom tordirane žice. Profil luka je u obliku zarubljenog trougla sa užom stranom na gore. Zadnjim dijelom je usađen u nogu fibule od koje je odvojen, takođe, komadom tordirane žice, namotane oko luka. Noga fibule je iste širine kao i osnova luka. Najžu, gornju, površinu luka pokrivaju stilizovani, iskucani, ornamentu u obliku arapskog broja 3 formirajući ukrasnu traku, koja se produžava na središnji dio noge fibule. Ova ornamentisana traka, odvojena je udubljenim linijama od spoljne ivice na luku i ornamentisana u obliku štampanog latiničnog slova G, kojih ima po četiri sa obje strane trake, na nozi fibule. Noga fibule koso je sasječena i ornamentisana biljnim ornamentom. Fibula je pronađena u Duklji, a procjenjuje se da je sa kraja III i početka IV vijeka nove ere. Ukupna dužina joj je 8.2 cm.¹⁰⁴ Fibule su se koristile kao kopče za vezivanje odjeće. Zlatne fibule su veoma rijetke i njih su mogli da priušte samo najbogatiji slojevi društva.

foto:
Zlatna fibula

¹⁰³ Reljefna ploča, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 65.

¹⁰⁴ Fibula zlatna, Inventar Državnog muzeja, inventarni broj 138.

Multikulturalizam Knjaževine Crne Gore

Knjaževina Crna Gora je krajem XIX i početkom XX vijeka bila svojevrsni fenomen na Balkanu. Od jednoetničke, jednovjerne i jednojezične knjaževine prije Veljeg rata, nakon dobijanja nezavisnosti postala je multietnička, multikulturalna i multijezična zajednica. Zahvaljujući vizionarskoj politici knjaza Nikole Petrovića - Njegoša, u njoj nije bilo nasilnog iseljavanja manjinskog stanovništva, već su vlasti pokušavale da ih integrišu u crnogorsko društvo. Uspješnost te politike svjedoči da danas u Crnoj Gori manjine i dalje žive u krajevima koji su oslobođeni 1878. godine, za razliku od krajeva koji su Berlinskim ugovorom pripojeni drugim balkanskim državama. Narodni muzej u svojim fondovima posjeduje obiman materijal koji svjedoči o multikulturalnosti u periodu 1878-1912. godine.

Članovi Berlinskog ugovora kojima se garantuju svim vjernicima prava i slobode u Crnoj Gori¹⁰⁵

Član 27.

Visoke ugovorne strane saglasne su u sljedećim odredbama: u Crnoj Gori razlike u vjeri i vjeroispovijesti neće moći da budu smetnja da neko iz tog razloga bude isključen ili spriječen da uživa svoja građanska i politička prava, da ne bude primljen u javne službe, na položaje, i da mu se ne ukazuju počasti ili da ne obavlja razne zanate i zanimanja, ma u kome mjestu to bilo. Sloboda i javno vršenje svih crkvenih obreda biće osigurani svim žiteljima Crne Gore, kao i strancima, i nikakve smetnje neće se moći praviti bilo hijerarhijskom uređenju raznih vjeroispovijesti ili njihovim odnosima sa svojim duhovnim starješinama.

Član 30.

Muslimani ili drugi posjednici nekretnina u oblastima pripojenim Crnoj Gori, koji odluče da žive izvan granica Kneževine, moći će da zadrže svoje posjede tako što će ih dati u zakup ili će njima upravljati preko trećih lica. Ni jednom licu neće biti oduzeta imanja, izuzev sudskim putem u državnom interesu i sa plaćanjem prethodnog obeštećenja. Tursko-crnogorska komisija biće zadužena da za račun Visoke porte, u roku od tri godine, riješi sva pitanja u vezi s otuđivanjem, korišćenjem i upotrebom državnih imanja i vjerskih zadužbina (vakufa) kao i druga pitanja koja se odnose na interese pojedinaca.

105 Berlinskim ugovorom 13. jula 1878. Crna Gora je priznata kao nezavisna država od strane velikih sila koje to do tada nijesu uradile. Crne Gore se tiču članovi 26-33. Bibliotečko – arhivsko odjelenje, inventarni broj B-IV-1432.

PROKLAMACIJA
NARODU U PODGORICI I ZETI.

NARODE!

Velike sile jevropske, kada su radile, da se jednom prekine dugi, teški i krvavi rat, koji je tolike muke i žrtava nas svijeh stao riješile su, da su Podgorica sa Zetom prisjedini KNJAŽEVINI CRNOJ GORI.

Ovo prisjedinjenje, koje je stečeno mnogom, dragocjenom krvlju naroda Mojega i utvrđeno blagovoljenjem jevropskijeh sila, izvršeno je danas po prethodnom sporazumljenju Mojem sa Njegovim Veličanstvom Sultanom.

Od ovoga časa vi postajete slobodni državljani Crnogorski i sudovi i sve vlasti Moje stupaju u život u mjestima vašijem.

Narode! Moja vojska, koja je danas zamijenila dosadašnju posadu carsku, dolazi k vama, kao braći svojoj, veselo s bratskom ljubavlju i oduševljenjem. Njezina će dužnost uvijek biti, da nam čuva mir i red, u kojem ćete najbolje otpočinuti i sa pomoću Božjom, na korist svoju, opet se prihvatiti svojijeh poslova i rada, da vam procvati svako blagostanje .Svi pazari i putovi otvoreni su po danas i svaki je na njima slobodan i siguran za sebe i svoje imanje, kao u kući svojoj.

Muhamedanci! Vas neće dijeliti predamnom vjera od vašijeh pravoslavnijeh i katoličkijeh sudržavljanja. Svi skupa uživaćete jednaku i istu ljubav Moju, jednaku i istu pravicu zakona Mojijeh. Svaki je slobodan u svojoj vjeri, u svojim dobrim običajima, u svojem radu.

Narode! Prijoni sada oko rada, budi poslušan i na ruci svojim vlastima, živi u miru i ljubavi doma i u susjedstvu, pa će biti blagoslov Božji nad tobom, i bićeš zadovoljan i imuć, slobodan i srećan.

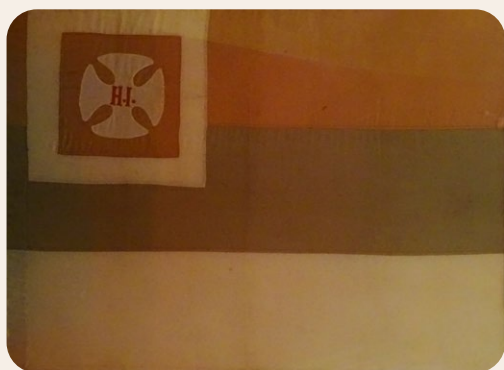
Na Cetinju 26. Januara 1897.

KNJAZ NIKOLA

¹⁰⁶ Bibliotečko – arhivsko odjeljenje, *Proklamacija*, Glas Crnogorca, 27. januar 1879, br. 3, str. 1.

Telegram vojvode Sima Popovića vojvodi Mašu Vrbici u vezi pomorsko-trgovačke zastave¹⁰⁷

O našem pomorskom barjaku valja vrlo ozbiljno rasuditi. Sasvim je prirodno da je Turcima teško nositi križ više glave. Budemo li ih silovati na to, Turke i još neke da će ih oni očekivati no da se vrlo lako privole na iseljenje. Naprotiv, promijenimo li barjak, strani svijet odati će nam pohvalu što smo pravični prema religioznom osjećanju naših podanika, a time ćemo sasvim zadobiti i svačiji upliv ispuniti. Mi možemo održati krst na barjaku, ali vjerujte da ćemo izgubiti onda ovo brodovlje koje će biti bogato sredstvo naše trgovine i raznositi po širokom svijetu imena crnogorska. Ja sam jučer razumio da Turskoj nije toliko stalo do raseljavanja Ulcinjana, koliko do iseljavanja kapetana i njihovih brodova, pa da onu stranu Bojane u San Đovani izrade novu pomorsku varoš. Njih će naš krstaš barjak dići, što ih inače ne bi nikakva sila digla. Ulcinj s brodovima mnogo znači, a bez brodova ništa. Nemojte ga izgubiti zbog prostog kaprica. Ja ću vam sutra o ovome više pisati, za dužnost smatram na brzu ruku ovoliko javiti.¹⁰⁸

a.

b.

foto

a: Pomorska zastava sa krstom;

b: Pomorska zastava sa inicijalima knjaza Nikole

107 Nakon dobijanja Bara i izlaska na Jadransko more, bilo je potrebno da Crna Gora dobije svoju pomorsko-trgovačku zastavu. Prvo rješenje bila je crveno-bijelo-crvena zastava, sa malteškim tipom krsta u gornjem lijevom uglu, koja je korišćena nekoliko mjeseci i nije sačuvan nijedan primjerak. Nakon ulaska crnogorske vojske u Ulcinj (26. XI 1880), zamijenjena je novom crveno-plavo-bijelom trobojkom sa velikim krstom u gornjem lijevom uglu. Krst u multietničkom primorju uzbudio je domicilno stanovništvo, što je dovelo do protesta pomoraca islamske vjeroispovijesti crnogorskim vlastima. Zato vojvoda Simo Popović, upravitelj Primorja piše vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela, ovaj telegram. Prijedlog je uvažen i usvojena je nova pomorska zastava. To je bila crveno-plavo-bijela trobojka sa inicijalima *H. I.* (Nikola Prvi) i krunom iznad. M. Jovičević, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*, Cetinje 2001, str. 130–136.

108 kap. D. Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960, str. 279.

Konkordat između Svete Stolice i Knjaževine Crne Gore iz 1886. godine¹⁰⁹

Član 1.

Katolička, apostolska, rimska religija će se u Crnoj Gori slobodno i javno praktikovati.

Član 4.

Barski nadbiskup će, prije stupanja na dužnost, položiti pred Njegovim Veličanstvom knjazom Nikolom zakletvu vjernosti sljedeće formulacije: „Kunem se i obećavam pred Bogom i nad Svetim Jevanđeljem da ću slušati i biti vjeran Nj. V. knjazu Crne Gore; obećavam da neću praviti nikakav sporazum, niti sprovoditi nijednu namjeru, niti učestvovati ili dozvoljavati učešće meni podređenog stanovništva u nijednom poduhvatu koji bi narušio javni mir u državi“. – Crnogorska vlada priznaje nadbiskupu titulu Monsinjora Presvijetlog i dodjeljuje mu godišnji prihod od 5, 000 franaka.

Član 7.

U parohijama u kojima nema katoličke crkve, nadbiskup će se dogovoriti sa lokalnim vlastima da se, ako je to moguće, za to namijeni odgovarajuća građevina.

Član 8.

Na osnovu svoje sveštenečke funkcije, nadbiskup upravlja religioznim obrazovanjem katoličke omladine u svim školama, i imenuje, u dogovoru sa vladom, jedno katoličko svešteno lice ili učitelja za vjersko obrazovanje mladih katolika u državnim školama. Taj će učitelj imati istu platu kao ostali nastavnici. Kada su u pitanju lokaliteti sa isključivo katoličkim stanovništvom ili u kojima su katolici velika većina, vlada će za državne škole odabrati ličnosti koje odobrava crkvena vlast.

Član 9.

Vlada priznaje važenje brakova između katolika i mješovitih brakova sklopljenih u prisustvu katoličkog sveštenika, prema zakonima Crkve.

Član 10.

Formula molitve za vladaoца: *Domine, salvum fac Principem*, će se pjevati na božjim službama na slovenskom jeziku.

foto

Konkordat između Svete Stolice i Crne Gore

¹⁰⁹ Konkordat sa 14 članova između Svete Stolice i Knjaževine Crne Gore predstavljao je prvi konkordat potpisan između Vatikana i neke većinski pravoslavne države. Ovaj ugovor je određivao prava i obaveze katoličkog sveštenstva i njihovih vjernika. Ugovor ispred Svete Stolice je potpisao kardinal L. Jakobini, a ispred Crne Gore Jovan Sundečić. Original Konkordata posjeduje Bibliotečko-arhivsko odjeljenje.

Slika *Ispred dućana*

Na slici su predstavljene tri muške figure, jedna na ulici ispred tezge i dvije u nekom dućanu sa otvorom koji ima dvije maslinasto-zelene škure. Figura dječaka u crnogorskoj narodnoj nošnji, postavljena lijevo i okrenuta leđima prema posmatraču, data je u kontrapostu, sa savijenom lijevom rukom, a u desnoj drži cigaretu. Dvije figure, u drugom planu (desno), čine grupu koja kompoziciono održava ravnotežu sa figurom u prvom planu. Prednja figura (ustvari poprsje) obučena je u bijelu košulju sa plavom trakom kao elementom ukrasa, na glavi nosi bijeli fes, kontrast crnoj kosi, poluprofil, i nalakćena je lijevom rukom na ivicu prozora, a u desnoj ruci drži cigaretu. Iza nje je stojeća figura obučena u albansku nošnju sa fesom na glavi. Desna ruka figure postavljena je na široki pojas, dok lijevu zaklanja prednja figura. One su smještene u unutrašnjost koja asocira na prodavnicu (vaga, nedovoljno raspoznatljivi objekti prodaje, a u pozadini nekoliko linija koje trebaju da predstavljaju police sa objektima za prodaju). Slika je nastala 1893. godine od strane francuske slikarke Matilde D'Andlau. Korišćena je tehnika ulje na platnu, a dimenzije su 86 x 68 cm.¹¹⁰

foto
Ispred dućana, Matilda D'Andlau

Ustav Knjaževine Crne Gore za 1905. godinu¹¹¹

Član 5.

Knjaz Gospodar zaštitnik je svih prizatijeh vjeroispovijesti u Crnoj Gori.

Član 40.

... Sve ostale priznate vjeroispovijesti slobodne su u Crnoj Gori.

Član 45.

Narodna skupština sastoji se iz poslanika narodom slobodno izabranijeh i poslanika, koji dolaze po položaju, a to su: mitropolit crnogorski, arcibiskup barski i Primas srpski, muftija crnogorski, predsjednik i članovi Državnog Savjeta, predsjednik Velikog Suda, predsjednik Glavne Državne Kontrole i tri brigadira, koje Knjaz imenuje.

¹¹⁰ Matilda D'Andlau je francuska slikarka koja je boravila u Crnoj Gori 1893, 1908. i 1910. godine. *Ispred dućana*. Inventar Državnog muzeja, inventarni muzej 1501.

¹¹¹ Ustav Knjaževine Crne Gore donešen je 06./19. 12. 1905. godine, čime je Crne Gora postala posljednja zemlja u Evropi koji je dobila ovaj najveći pravni akt. Riječ je o oktroisanom ustavu (darovanom) koji je imao 222 člana. Primjerak ustava posjeduje Bibliotečko – arhivsko odjeljenje.

Član 48.

Svaki crnogorski državljanin, koji je punoljetan, ima pravo da bira narodnog poslanika, bez obzira na to koliko plaća dacije.

Član 53.

Za narodnog poslanika može biti izabran samo onaj crnogorski državljanin: kome ima punijeh trideset godina, koji stalno živi u Crnoj Gori, izuzimajući one, koji se bave na strani po državnom poslu, koji uživa sva građanska prava, i koji plaća državi najmanje 15 kruna godišnje poreza i dacije, ili zajedno dacije i poreza.

Član 128.

Slobodno i javno izvršavanje vjerozakonskijeh obreda imaju u Crnoj Gori sve priznate vjeroispovijesti.

Član 196.

Svi su crnogorski državljani pred zakonom jednaki.

Član 208.

Sloboda je savjesti neograničena.

Priznate vjere slobodne su i zaštićene zakonom, u koliko vršenje njihovijeh obreda ne vrijeđa javni red i moral.

Crkva Sv. Antuna Padovanskog na Cetinju

Cetinje je kao glavni grad Crne Gore, vremenom dobijao sve više katoličkih žitelja. Osim crnogorskih državljana, grad je bio dom i velikog broj diplomata katoličke vjeroispovijesti. Svoje vjerske obrede vršili su u sklopu austrougarskog poslanstva, koje je u sklopu svog zdanja imalo malu kapelu. Vremenom se javila potreba za izgradnjom crkve. Počele su se sakupljati donacije za kupovinu zemljišta, a među donatorima su bili knjaz Nikola i njegova ćerka Jelena Savojska. Tako je 1901. godine otkupljen plac od 2276 m², a arhitektonski plan u duhu neoromanizma je izradio italijanski arhitekta August Čezare Koradini. Župnički stan je završen 1905. godine, a crkva posvećena Antunu Padovanskom tek 1912. godine. Zbog nedostatka sredstava, dosta se odstupilo od prvobitnog Kontarinijevog plana.¹¹²

foto
Crkva Sv. Antuna
Padovanskog

¹¹² M. Jovićević, T. Pejović, M. Lompar, *Cetinje*, Cetinje 1986, str. 40.

Fotografije

Veliki broj fotografa posjetilo je Crnu Goru krajem XIX i početkom XX vijeka. Zahvaljujući njihovim fotografijama, veoma lako se možemo upoznati sa crnogorskim društvom tog perioda. Materijal je različit, od fotografija članova vladarskih porodica, arhitekture, pejzaža pa do stanovništva. Često se na fotografijama može vidjeti interakcija između pripadnika različitih naroda, što svjedoči o multikulturalizmu toga perioda. Narodni muzej Crne Gore, u svojim fondovima, ima oko 12 hiljada fotografija koji pripadaju ovom periodu, a ovdje je napravljen izbor od nekoliko najreprezentativnijih fotografija koje svjedoče o multikulturalnosti.

a.

b.

c.

d.

foto

a. Stari Bar

b. Katolička crkva i pogled na Staru varoš

c. Albanac u tradicionalnoj nošnji

d. Ulcinjani na Cetinju

Narodnooslobodilačka borba

Počevši od Trinaestojulskog ustanka 1941. godine do konačnog oslobođenja 1945. godine narod Crne Gore je aktivno učestvovao u Narodnooslobodilačkoj borbi. Pod parolom *bratstva i jedinstva*, crnogorske jedinice su, zajedno sa ostalim jugoslovenskim partizanskim odredima, oslobađale zemlju od nacističko-fašističkog okupatora i njegovih saradnika. Partizanska sposobnost da homogenizuje različite etničke, jezičke i nacionalne grupe, umnogome je pomogla njihovoj pobjedi 1945. godine i stvaranju nove socijalističke Jugoslavije. Narodni muzej, kao jedan od nasljednika Muzeja NOB-a Crne Gore, posjeduje veliki broj predmeta koji svjedoče o multikulturalnosti NOB-a.

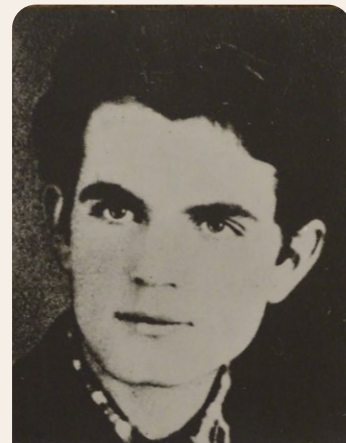
Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 17. oktobra 1941.¹¹³

...ARNAUTI, MUSLIMANI, SRBI, HRVATI

Stvarajte svoju narodnu oslobodilačku vojsku u borbi protiv okupatora. Udružujte se s Crnogorcima u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, za nezavisnu Albaniju, za autonomni Sandžak, za vašu slobodu. Ne dozvolite da vas vaše izdajice bace protiv oslobodilačkog pokreta jer je između nas i Crne Gore nema pitanja koja u zajedničkoj borbi ne možete poravnati...

Narodni heroj Rifat Burdžović Tršo (1913 - 1942)

Rođen je 11. februara 1913. godine, u jeku Prvog balkanskog rata, u tek oslobođenom Bijelom Polju. Potiče iz siromašne porodice, a u drugoj godini života postao je siročić. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu, a Veliku medresu „Kralj Aleksandar I“ u Skoplju. Od 1933. godine studira na Pravnom fakultetu u Beogradu, gdje se uključuje u revolucionarni studentski pokret. Član KPJ postaje 1934. godine, a od 1937. godine je sekretar Univerzitetskog komiteta, i tu funkciju je obavljao do jeseni 1939. godine. Nakon poraza u Aprilskom ratu, odlazi u Bijelo Polje i preuzima rukovođenje priprema za oružani ustanak. Lično je vodio opsadu i oslobođenje rodnog grada u julu 1941. godine. Kao partijski rukovodilac, zalagao se za učvršćivanje bratstva između Srba, Muslimana i Crnogoraca. Sa formiranjem Treće proleterske sandžačke udarne brigade, postao je zamjenik političkog komesara. Poginuo je u borbama sa četnicima, u noći između 1. i 2. oktobra 1942. godine, kod Mrkonjić Grada. Za narodnog

Burdžević Rifat - Tršo

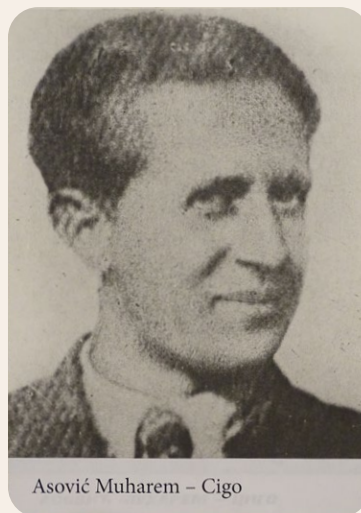
foto
Narodni heroj Rifat Burdžović
Tršo (1913-1942)

¹¹³ Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, Inventar originalnih dokumenata muzeja NOB-a, inventarni broj 77.

heroja proglašen je ukazom Predsjedništva AVNOJ-a 25. septembra 1944. godine, što ga čini jednim od prvih boraca koji je dobio ovo odlikovanje. Njegovi posmrtni ostaci su prenešeni u grobnicu narodnih heroja na Gorici.¹¹⁴

Narodni heroj Muharem Asović (1912 - 1943)

Rođen je 25. marta 1912. godine u Nikšiću. Prije rata, radio je kao kovački radnik. Član KPJ postaje 1934. godine. Učesnik je Narodnooslobodilačke borbe od 1941. godine. Kada su se partizanske snage povukle iz Crne Gore u Bosnu, u prvoj polovini 1942. godine, Asović je ostao u okolini Nikšića. Kao član Okružnog komiteta KPJ izvodio je ilegalne akcije u okolini grada i okolini. Tokom januara 1943. godine, zajedno sa još tri saborca, opkoljen je u selu Dragovoljići od strane četnika. Tokom borbi zadobio je tešku ranu i kako ne bi pao u zarobljeništvo, izvršio je samoubistvo. Ukazom predsjednika FNRJ Josipa Broza Tita, 10. jula 1953. godine, Muharem Asović je proglašen za narodnog heroja. On je jedini narodni heroj romskog porijekla sa teritorije Crne Gore.¹¹⁵

Asović Muharem – Cigo

foto
Narodni heroj Muharem Asović
(1912-1943)

foto
Propagandni poster
*Živjela Federativna
Jugoslavija*

Propagandni poster *Živjela Federativna Jugoslavija*¹¹⁶

Poster koji slavi stvaranje nove Jugoslavije, države nastale kao proizvod Narodnooslobodilačke borbe i parole *bratstvo i jedinstvo*. Na posteru se vidi pet ruka koje drže baklje, a predstavljaju pet konstitutivnih naroda koji su priznati u vrijeme osnivanja - Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce. Bakle se sjedinuju u jedan plamen iz kojeg se stvara dim u plavo-bijelo-crvenoj boji (jugoslovenska trobojka) sa zvijezdom petokrakom po sredini. U pozadini je karta Jugoslavije. Lijevo od plamena je ćirilичni natpis *Jajce*, a desno datum *29 XI 1943*. Ispod ruku stoji ćirilичni tekst: *Živjela Federativna Demokratska Jugoslavija*. Dizajner postera je Matija Zlamalik, a nastao je krajem 1943. godine, poslije II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu.

114 O. Đurđević-Đukić, urednik, *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd 1975, str. 125-126. Istarski muzej posjeduje fotografiju Rifata Burdžovića Trsa.

115 O.Đurđević-Đukić, urednik, *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd 1975, str. 31-32. Istarski muzej posjeduje fotografiju Muharema Asovića.

116 *Plakat 1943*, Inventar originalnih dokumenata muzeja NOB-a, inventarni broj 300.

Pogubljenje Gojka Kruške i Muse Bute Hodžića

Dvojicu boraca protiv fašizma njemački okupator je objesio na Balšića pazaru (Cetinje) 13. januara 1944. godine. Gojko Kruška je, od početka rata, pomagao partizanski pokret i radio kao ilegalac na Cetinju. Uhapšen je od strane četnika 24. decembra 1943. godine. Pošto ništa nije priznao, četnici su ga predali Njemcima, koji su ga osudili na smrt. Musa Buta Hodžić je bio albanski partizan i kurir bataljona „Perlat Redžepi“. Uhapšen je u Podgorici, kada ga je prepoznao jedan četnik, kojeg su ranije uhvatili albanski partizani i pustili. Iz Podgorice je odveden na Cetinje, đe je predat njemačkim okupacionim vlastima, koje su ga osudili na smrt. Gojko i Musa su na gubilište odvedeni zajedno. Danas se na mjestu njihove smrti nalazi spomenik, a njihovi posmrtni ostaci sahranjeni su na Novom groblju na Cetinju.¹¹⁷

foto
Gojko Kruška i Musa
Buta Hodžić prije vješanja

Proglas II kongresa antifašističke omladine Crne Gore i Boke od 17. decembra 1944.¹¹⁸

...Prošlo je više od sedam mjeseci od II Kongresa antifašističke omladine Jugoslavije. Naši delegati, koje si izabrala i poslala ti, crnogorska i bokeška omladino, potvrdili su na njemu naše bratstvo i jedinstvo sa srpskom i hrvatskom, slovenačkom i makedonskom omladinom, i obavezali se svečanom zakletnom maršalu Titu na još žešću borbu protiv svih neprijatelja, na izgradnju nove federativne Jugoslavije...

...Razbijene su VI i VII neprijateljska ofanziva, koje su htele da bace naš narod pod nož i čizmu ujedinjenih srpskih i crnogorskih izdajnika, Nedića, Ljotića, Draže i prodane cetinjske „uprave“ Ljuba Vuksanovića. Slomljeni su julski i septembarski napadi hitlerovih razbojnika i njihovih, četničkih i arnautskih fašističkih bandi. Naše slavne brigade bile su vjerni čuvari naših slobodnih sela i gradova, u kojima je svjetao novi život slobodnih ljudi. One su smjelo pronosile našu pobjedničku zastavu od vrhova Komova i Durmitora, preko plodne doline Zete, do gordoga Lovćena i plavoga Jadrana. Ali naši borci nijesu bili samo oslobodioci svega naroda, već su pružili bratsku pomoć narodu Hercegovine i Sandžaka, oni su tukli švapsko-četničke bande po Srbiji, oni su prolili svoju krv, zajedno sa sinovima svih jugoslovenskih naroda, sa junacima bratske Crvene armije, u borbi za oslobođenje prijestolnog grada Jugoslavije – Beograda...

...Ti si, omladino, stvarala svoje jedinstvo u najkrvavijem ratu za svoj opstanak i

¹¹⁷ Gojko Kruška i Musa Buta Hodžić prije vješanja, Inventar fotografija NOB-a, inventarni broj III-907.

¹¹⁸ Proglas II kongresa antifašističke omladine Crne Gore i Boke, Inventar originalnih dokumenata muzeja NOB-a, inventarni broj 384.

slobodu. U ovim posljednjim borbama gradi i dalje jačaj svoje jedinstvo, na svim poljima bitke produbi svoje bratstvo i jedinstvo sa mladim Srbima i Hrvatima, Slovencima, Makedoncima i muslimanima...

...Naša se zemlja oslobađa, naš narod je otrgnut ispod tuđinskog jarma. Ali se naša braća u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji, u Istri i Štajerskoj još nalaze pod neprijateljem. Vi ste zajedno sa njima povelili ovu borbu, bez njihove borbe i naša bi borba bila neuspješna bez slobodne Hrvatske, Slovenije, bez slobodne Jugoslavije nema niti može biti slobodne i ravnopravne Crne Gore. Neka vaša srca kucaju istom ljubavlju za slobodu Sarajeva, Zagreba, Ljubljane, kao što su kucala za slobodu Cetinja i Beograda. Mi smo bili sa našim...

foto
Zastava IX
crnogorske
brigade

Zastava poklonjena IX crnogorskoj brigadi

Deveta crnogorska brigada formirana je u Gornjoj Morači 1. aprila 1944. godine. Postala je dio Treće divizije i imala je oko 1300 boraca. Istakla se u borbama na Bjelasici i učestvovala je u oslobodenju Berana, Andrijevice, Rožaja i Tutina (jesen 1944. godine). Početkom januara, brigada učestvuje u oslobodenju Sarajeva, a tokom maja u oslobodenju Bosanske krajine i Korduna. Kraj rata je dočekala u Sloveniji.¹¹⁹ Zastava posvećena IX crnogorskoj brigadi nastala je u Daruvaru (Hrvatska). Izradile su je antifašistkinje toga grada – Hrvatice, Srkinje, Čehinje i Mađarice. Na crvenoj podlozi ručno je ušiven grb DF Jugoslavije, sa pet baklji okruženih žitnim klasjem. Tih pet baklji, koji predstavljaju pet naroda, zajedno čine jedan plamen, iznad kojeg se nalazi petokraka zvijezda. Žitno klasje povezano je plavom trakom na kojoj je upisan datum 29. XI. 1943. Ispod grba, nalazi se u dva reda zlatni natpis *Antifašistkinje grada Daruvara / IX. crnogorskoj brigadi*. Sa tri strane zastave nalaze se zlatne resice. Zastava je dimenzija 90x160cm.¹²⁰

119 D. Brajušković, *Deveta crnogorska brigada*, Vojna enciklopedija II, Beograd 1971, str. 420.

120 Zastava se nalazi u fondu Istorijskog muzeja.

Hasenina košulja

Košulja je pripadala Haseni Terzić, ženi koja je iz prve ruke vidjela i na svojoj koži osjetila strahote koncentracionih logora. Poslije kapitulacije Italije i oslobođenja Pljevalja, u septembru 1943. godine, stupila je u Radni bataljon. Decembra 1943. godine, Pljevlja su okupirana od strane njemačkih snaga i Hasena je sa dva maloljetna brata morala ostati u gradu. Uhapšena je 12. aprila 1944. godine u Pljevljima od strane Gestapoa zbog rasturanja političkog materijala dobijenog od Pljevaljskog odreda. Zadržana je 45 dana, da bi bila premještena, prvo u Novi Pazar a zatim u logor na Banjici. Poslije mjesec dana, deportovana je u ženski koncentracioni logor Ravensbrik u Njemačkoj. Zahvaljujući svojoj snazi, radila je sedam mjeseci pod zemljom u fabrici aviona blizu Berlina i time izbjegla sigurnu smrt. U logoru je mučena od strane stražara. Jednom prilikom je, zajedno sa drugim logorašicama, izvedena u logorsko dvorište, na temperaturi od – 20 stepeni. Tamo su u laganoj odjeći logorašice držane šest sati. Zbog dolaska Crvene armije, premještena je u sjevernu Njemačku đe je, 4. maja 1945. godine, oslobođena od strane američkih i britanskih vojnika. U Njemačkoj je ostala do kraja avgusta, da bi se 4. septembra 1945. godine vratila u Pljevlja.¹²¹ Košulju je Narodnom muzeju poklonila Hasenina ćerka Jadranka Jestrović.

foto
Logoraška košulja
Hasene Terzić

¹²¹ R. Vujadinović, *Logoraš Hasena Terzić*, Četvrti jul – list SUBNOR-a Jugoslavije, 27. novembra 1979. Košulja se nalazi u fondu Istorijskog muzeja.

04 Struktura nastavnog časa

NASTAVNIK/CA

Filip Kuzman

NASTAVNA JEDINICA

Albanci u Knjaževini Crnoj Gori od 1878. do 1912.

VREMENSKA SMJERNICA (TRAJANJE ČASA)

45 min

NASTAVNI PREDMET

Istorija

RAZRED

III

NASTAVNA TEMA

Crna Gora od 1851. do 1914. godine

CILJEVI

- Učenici/e će se učiti otvorenosti ka proučavanju drugih kultura, različitih mišljenja i iznošenju argumenata;
- uticaće na formiranje ličnosti učenika/ca oslobođene netrpeljivosti, ksenofobije, predrasuda i nacionalističkih ideala, te učenike/ce usmjeriti ka njegovanju demokratskih oblika ponašanja, vjerske i nacionalne tolerancije.

ISHODI UČENJA

- Učenik/ca će moći da opiše društveno-ekonomske i kulturne prilike u Crnoj Gori za vrijeme vladavine knjaza/kralja Nikole;
- učenik/ca će moći da objasni i ocijeni značaj odluka mirovnog ugovora u San Stefanu i Berlinskog kongresa za Crnu Goru;
- učenik/ca će moći da objasni značaj Opšteg imovinskog zakonika i Ustava za društveno-politički razvoj Crne Gore.

OBLICI I METODE RADA

- Frontalni, individualni
- Dijaloška, monološka, demonstrativna, dokumentaciona

NASTAVNA SREDSTVA I POMAGALA

Power-point prezentacija, audio-vizuelni materijal, karta, udžbenik

LITERATURA

D. Papović, S. Šabotić, M. Šćekić, *Istorija udžbenik za treći razred gimnazije*, Podgorica 2021.

KORELACIJA

Geografija, Likovna umjestnost

PLAN TOKA ČASA

Uvodna aktivnost:

Aktivnost nastavnika/ce:

- postavlja pitanje o Berlinskom kongresu;
- od učenika/ce traži da na karti pokažu teritorije koje su pripojene Crnoj Gori Berlinskim ugovorom;
- na karti pokazuje oblasti u kojima živi albansko stanovništvo.

Aktivnost učenika:

- Učenici/e odgovaraju na pitanja i pokazuju na karti

Glavni dio časa:

Aktivnost nastavnika/ce:

- analizira članove Berlinskog ugovora i Ustava Knjaževine Crne Gore o pravima manjinskih naroda (prilog br. 1 i prilog br. 2);
- pokazuje dvije pomorske zastave i traži od učenika da objasne razliku (prilog br. 3);
- postavlja pitanje - *Koja je zastava ostala u upotrebi?*, traži od učenika/ce da obrazlože mišljenje;
- čita telegram Sima Popovića Mašu Vrbici i objašnjava važnost albanskih mornara (prilog br. 4);
- prikazuje dvije fotografije i jednu sliku, analiziraju nošnje (prilog br. 5);
- pokazuje savremenu fotografiju albanske nošnje (prilog br. 6);
- pokazuje fotografiju gramatike albanskog jezika iz 1887. godine i sa učenicima/cama razgovara o važnosti jezika za očuvanje nacionalnog identiteta (prilog br. 7).

Aktivnost učenika:

- bilježe;
- razmišljaju i komentarišu;
- analiziraju vizuelni materijal.

Završni dio časa:

Aktivnost nastavnika/ce:

- govori o inkluzivnoj politici koju je vodio knjaz Nikola, i navodi primjere kako su se druge balkanske zemlje ponašale prema manjinama poslije 1878. godine;
- odgovara na pitanja učenika/ca.

Aktivnost učenika/ca:

- postavljaju pitanja i razgovaraju o stečenom znanju.

VRIJEDNOVANJE POSTIGNUĆA:

kroz odgovore i komentare učenika/ca tokom časa, kao i kvaliteta eseja (gdje je to primjenjivo).

PRILOZI:

PRILOG BR. 1. Članovi Berlinskog ugovora kojima se garantuju svim vjernicima prava i slobode u Crnoj Gori

Član 27.

Visoke ugovorne strane saglasne su u sljedećim odredbama: u Crnoj Gori razlike u vjeri i vjeroispovijesti neće moći da budu smetnja da neko iz tog razloga bude isključen ili spriječen da uživa svoja građanska i politička prava, da ne bude primljen u javne službe, na položaje, i da mu se ne ukazuju počasti ili da ne obavlja razne zanate i zanimanja, ma u kome mjestu to bilo. Sloboda i javno vršenje svih crkvenih obreda biće osigurani svim žiteljima Crne Gore, kao i strancima, i nikakve smetnje neće se moći praviti bilo hijerarhijskom uređenju raznih vjeroispovijesti ili njihovim odnosima sa svojim duhovnim starješinama

Član 30.

Muslimani ili drugi posjednici nekretnina u oblastima pripojenim Crnoj Gori, koji odluče da žive izvan granica Kneževine, moći će da zadrže svoje posjede tako što će ih dati u zakup ili će njima upravljati preko trećih lica. Ni jednom licu neće biti oduzeta imanja, izuzev sudskim putem u državnom interesu i sa plaćanjem prethodnog obeštećenja. Tursko-crnogorska komisija biće zadužena da za račun Visoke porte, u roku od tri godine, riješi sva pitanja u vezi s otuđivanjem, korišćenjem i upotrebom državnih imanja i vjerskih zadužbina (vakufa) kao i druga pitanja koja se odnose na interese pojedinaca.

PRILOG BR. 2. Članovi Ustava Knjaževine Crne Gore koji se tiču prava manjina

Član 5.

Knjaz Gospodar zaštitnik je svih prizatijeh vjeroispovijesti u Crnoj Gori.

Član 40.

... Sve ostale priznate vjeroispovijesti slobodne su u Crnoj Gori.

Član 128.

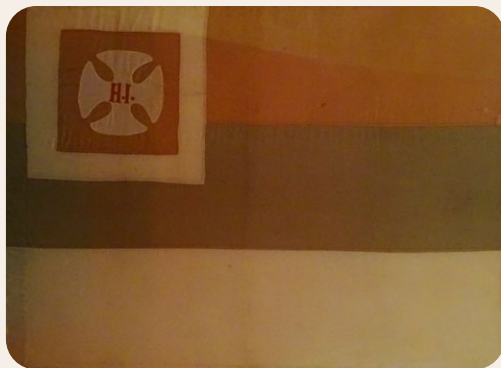
Slobodno i javno izvršavanje vjerozakonskih obreda imaju u Crnoj Gori sve priznate vjeroispovijesti.

Član 208.

Sloboda je savjesti neograničena.

Priznate vjere slobodne su i zaštićene zakonom, ukoliko vršenje njihovih obreda ne vrijeđa javni red i moral.

PRILOG BR. 3. Dvije pomorske zastave

 foto
Pomorska zastava sa krstom

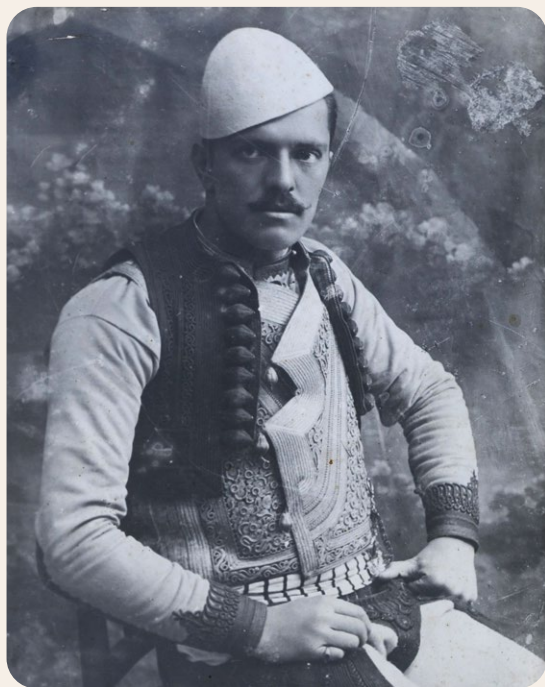

 foto
Pomorska zastava sa inicijalima knjaza Nikole

PRILOG BR. 4. Telegram vojvode Sima Popovića vojvodi Mašu Vrbici u vezi pomorsko-trgovačke zastave

O našem pomorskom barjaku valja vrlo ozbiljno rasuditi. Sasvim je prirodno da je Turcima teško nositi križ više glave. Budemo li ih silovati na to, Turke i još neke da će ih oni očekivati no da se vrlo lako privole na iseljenje. Naprotiv, promijenimo li barjak, strani svijet odati će nam pohvalu što smo pravični prema religioznom osjećanju naših podanika, a time ćemo sasvim zadobiti i svačiji upliv ispuniti. Mi možemo održati krst na barjaku, ali vjerujte da ćemo izgubiti onda ovo brodovlje koje će biti bogato sredstvo naše trgovine i raznositi po širokom svijetu imena crnogorska. Ja sam jučer razumio da Turskoj nije toliko stalo do raseljavanja Ulcinjana, koliko do iseljavanja kapetana i njihovih brodova, pa da onu stranu Bojane u San Đovani izrade novu pomorsku varoš. Njih će naš krstaš barjak dići, što ih inače ne bi nikakva sila digla. Ulcinj s brodovima mnogo znači, a bez brodova ništa. Nemojte ga izgubiti zbog prostog kaprica. Ja ću vam sutra o ovome više pisati, za dužnost smatram na brzu ruku ovoliko javiti.

PRILOG BR. 5. Ilustracije

↗ foto
Albanac u
tradicionalnoj nošnji

↗ foto
Ulcinjani na Cetinju

↗ foto
Ispred dućana,
Matilda D'Andlau

PRILOG BR. 6. Nošnja danas

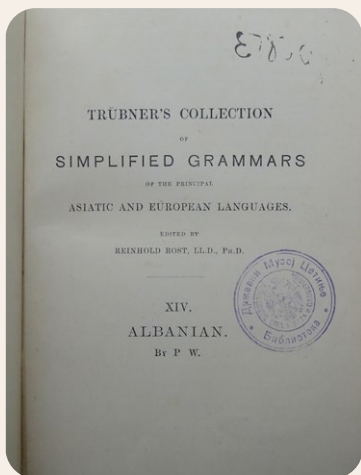

↗ foto
Malisorska
muška nošnja

↗ foto
Albanska
ženska nošnja

PRILOG BR. 7. Albanska gramatika

↗ foto: Prva stranica
Grammaire Albanaise

Monografije

- Batrićević, Đuro, *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori*, Cetinje, 1998.
 Čilikov, Aleksandar, *Ikone u Crnoj Gori*, Podgorica, 2014.
 Ćirković, Sima, Bogdanović Dimitrije, Korać, Vojislav, Maksimović Jovanka, Mijović, Pavle, *Istorija Crne Gore knjiga 2, tom 1*, Titograd, 1970.
 Đurišić, Ljiljana, Rajković, Tatjana, Markuš, Blažo, *Narodne nipnje Crne Gore XIX – XX vijeka*, Cetinje, 2018.
 Franetović, kap. Dinko, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960.
 Jovićević, Mihailo, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*, Cetinje, 2001.
 Martinović, Jovan, *Antički natpis u Crnoj Gori*, Podgorica, 2011.
 Mijović, Pavle, *Umjetničko blago Crne Gore*, Titograd, 1980.

Naučni radovi i članci

- Borozan, Branislav, *Sakriveni iskaz gravure iz cetinjskog Oktoiha*, Matica br. 44.
 Muhadinović, Jovan, *Cetinjski muzeji*, u: Kuzman, Filip, *Luna podno Lovčena*, Cetinje, 2023.
 Vujadinović, Radovan, *Logoraš Hasena Terzić*, Četvrti jul – list SUBNOR-a Jugoslavije, 27. novembra 1979.

Članci iz enciklopedija i leksikona

- Martinović, Niko, urednik, *Leksikon umjetnosti Crne Gore*, CANU, Podgorica 2022, članci:
- Koprivica, Tatjana, *Ston na Pelješcu, Crkva Sv. Mihaila*
 - Martinović, Niko, *Bukovac, Vlaho*
 - Martinović, Niko, *Jakšić, Đura*
 - Martinović, Niko, *Jovanović, Paja*
 - Martinović, Niko, *Kikerec, Ferdo*
 - Martinović, Niko, *Poček, Pero*
 - Zeković, Ljiljana, *Adrović, Refik*
 - Zeković, Ljiljana, *Karailo, Smail Smajo*
 - Zeković, Ljiljana, *Milunović, Milo*
- Đurđević-Đukić, Olga, urednik, *Narodni heroji Jugoslavije*, Institut za savremenu istoriju, 1975, članci:
- *Asović Muja Muharem*
 - *Burdžević[Sic] Nazija Rifat Tršo*

- Gažević, Nikola, urednik, *Vojnoizdavački zavod*, 1971, članak:
 - Brajušković, Dimitrije, *Deveta crnogorska brigada*

Priručnici i preporuke iz oblasti multikulturalizma

- Quality History Education in the 21st Century – Principles and Guidelines*,

Council of Europe, September 2018.

Radulović, Vasilije, *Multikulturalizam i manje zastupljene zajednice u crnogorskom obrazovnom sistemu*, Centar za građansko obrazovanje (CGO), Podgorica, 2023.

Vujović, Rade, Vukanović, Miloš, *Bogastvo različitosti*, Centar za građansko obrazovanje (CGO), Podgorica, 2021.

Inventarne knjige

Inventar Arhivskog muzeja

Inventar Državnog muzeja

Inventar Etnografskog muzeja

Inventar fotografija NOB-a

Inventar originalnih dokumenata muzeja NOB-a

Inventar Umjetničkog muzeja

Zakonska i podzakonska akta

Statut Javne ustanove Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2019.

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju

Zakona o muzejskoj djelatnosti

Zakon o kulturi

Miranović, Anastazija, Malbaša, Predrag, Berkuljan, Aleksandar, *Priručnik – zbirka osnovnih i srodnih propisa za muzejsku, arhivsku i bibliotečku djelatnost*, Cetinje, 2019.

Katalozi i vodiči

Jovićević, Mihailo, Pejović, Tatjana, Lompar, Mladen, Cetinje 1986.

Rajković, Tatjana, *Ljepota različitosti*, Cetinje, 2023.

Predmetni programi i udžbenici

Berilažić, Dragan, Šćepanović, Vidoje, Boričić, Sanja, *Predmetni program Likovna umjetnost*, Podgorica, 2020.

Đorđević, Jasmina, Popović, Radovan, Đokić, Dragoje, *Izborni program Istorija religije 1 i izborni program Istorija religije 2*, Podgorica, 2009.

Krivokapić, Nataša, Ivanović, Ana, Đukić, Ivan, *Predmetni program Sociologija za III razred opšte gimnazije*, Podgorica, 2020.

Krivokapić, Nataša, Ivanović, Ana, Đukić, Ivan, *Sociologija kulture za III razred opšte gimnazije*, Podgorica, 2020.

Krivokapić, Nataša, Ivanović, Ana, Đukić, Ivan, *Sociologija kulture za IV razred opšte gimnazije*, Podgorica, 2020.

Krkeljić, Tatjana, Janković, Tina, Nikezić, Bojana, *Predmetni program Muzička umjetnost*, Podgorica, 2020.

Papović, Dragutin, Šabotić, Sait, Šćekić, Milan, *Istorija udžbenik za treći razred gimnazije*, Podgorica, 2021.

Perošević, Perošević, Đorđević, Jasmina, Kovačević, Vesna, *Predmetni program Istorija I, II, III i IV razred*, Podgorica, 2020.

Linkovi

<https://narodnimuzej.me/2020/12/23/ikona-bogorodice-fleremose/>

